

HOLLAND

REGIONAAL-HISTORISCH TIJDSCHRIFT

ACHTSTE JAARGANG NUMMER 6 DECEMBER 1976

Holland

regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie: J. Fox, G. van Herwijnen, J. G. Kruisheer, E. Lievense-Pelser, M. L. J. C. Noordam-Croes, N. Plomp, J. H. Rombach, H. Schoorl, C. H. Slechte.

Vaste medewerkers: P. A. Henderixx (bronnen), R. Rentenaar (bibliografie), H. Sarfatij (archeologie), W. Vroom (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publicaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevrouw drs. M. L. J. C. Noordam-Croes, Jan Vethkade 50, Dordrecht, telefoon (078) 37781.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van de *Hollandse Studiën*, mevrouw drs. E. Lievense-Pelser, Amstel 161^{III}, Amsterdam-C., tel. (020) 225091.

Opgave van publicaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, drs. R. Rentenaar, Bureau Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, Amsterdam-C., telefoon (020) 234698.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. J. H. Rombach, Gemeentearchief, Oudegracht 247, Alkmaar, telefoon (072) 19349.

De **Historische Vereniging Holland** stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen. De vereniging kent gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen). Aanmelding voor en inlichtingen over het lidmaatschap bij de penningmeester: I. Kuyper, Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne, telefoon (01885) 3189. De contributie bedraagt f 30,— per jaar voor gewone leden en f 45,— per jaar voor buitengewone leden. Betaling door middel van overmaking op postrekening nr. 339121 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de reeds in dat jaar verschenen nummers van *Holland* (voor zover nog voorradig), evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers van *Holland* zijn verkrijgbaar door overmaking van f 5,— (voor dubbele nummers f 10,—) op postgirorekening nr. 3593767 ten name van Penningmeester Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Den Haag, onder vermelding van het gewenste. De prijzen zijn inclusief portokosten.

Archeologische kroniek van Holland over 1975

onder redactie van

H. SARFATIJ

Woord vooraf

Vorig jaar ging in dit tijdschrift de archeologische kroniek van start met een aankondiging en de verschijning van een eerste bijdrage (*Holland* 7, 1975, 356-380). Voor het eerst volledig zou de kroniek in deze jaargang verschijnen, verdeeld over twee afleveringen. Met voornemens is het echter een hachelijke zaak, want zij dragen het risico in zich dat men ze niet na kan komen. Moeilijkheden bij de organisatie, die wel inherent lijken aan de start van iets nieuws, hebben nu geleid tot een bundeling van beide delen in dit nummer. Bovendien moeten wij met spijt constateren dat deze keer geen bijdragen uit Amsterdam en het Nieuwe Maasgebied konden worden opgenomen. De hoop blijft bestaan dat we ons oorspronkelijke plan in de komende jaargang wel geheel zullen kunnen uitvoeren.

De archeologische kroniek is iets nieuws in dit tijdschrift. Dit houdt mede in dat de vorm van presentatie voor de samenstellers een experiment is. Derhalve kunnen hierin, wanneer dit wenselijk blijkt, in de toekomst veranderingen optreden. Voor nu kunnen wellicht enige woorden ter verduidelijking dienen. Iedere kroniek vormt per provincie een zelfstandige eenheid, dat wil zeggen met een eigen auteur, een aparte verspreidingskaart vóór en een literatuurlijst ná de tekst. De kroniek is verdeeld in drie perioden: prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen-en-later. Binnen de perioden zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is nu het volgende aangehouden:

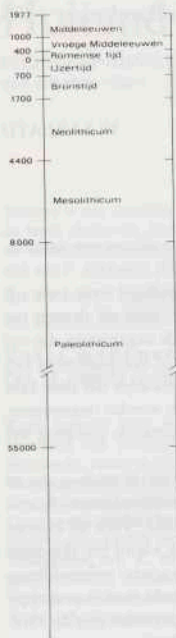
bijdragen van derden zijn ondertekend;

berichten met een volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen;

berichten met bronvermelding zijn extracten uit mededelingen of uit literatuur die in de literatuurlijst vermeld wordt;

berichten zonder onderschrift, tenslotte, zijn geschreven door de auteur van de kroniek. Het aardewerk is afgebeeld op schaal 1 : 4 ; de profielen van het handgevormde aardewerk zijn wit, die van gedraaid aardewerk zijn zwart getekend.

Alvorens nu de scherven het woord krijgen, is een woord van dank op zijn plaats aan allen, die aan de totstandkoming van de kroniek hebben bijgedragen, zowel de archeologen, veldtechnici, tekenaars en fotografen van de instituten die materiaal ter beschikking hebben gesteld, als aan de redactie van 'Holland' voor de gastvrijheid die zij aan deze, voor haar toch inhoudelijk en typografisch wat vreemde gast binnen de bladzijden van haar tijdschrift geboden heeft.

Afkortingen

- AWN Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
 B Bronstijd
 BKNOB Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 6e serie
 BROB Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
 D Diverse perioden
 IPP Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam
 LM Late Middeleeuwen (na 1000)
 M Mesolithicum
 N Neolithicum
 NKNOB Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
 P Paleolithicum
 R Romeinse Tijd
 RMO Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
 ROB Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
 VM Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
 IJ IJzertijd

Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1975

door

P. J. WOLTERING

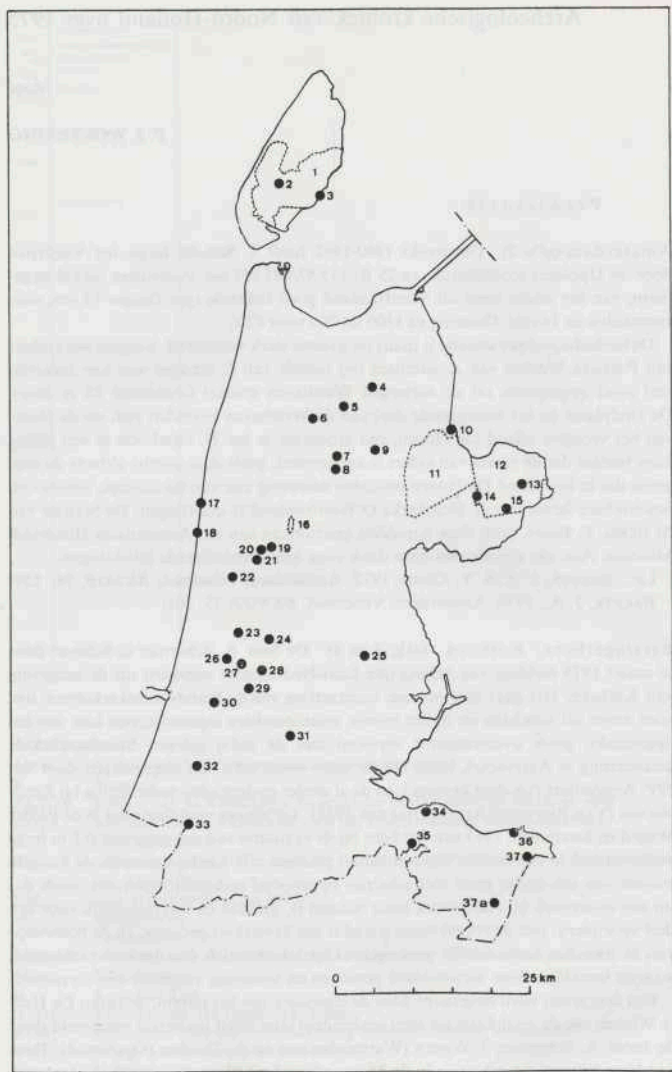
Prehistorie

Amsterdam (afb. 2) Omstreeks 1960-1962 heeft J. Schults langs het Velserspad door de IJpolders (coördinaten ca 25 B: 115.83/492.05) een vuurstenen sikkel opge-raapt, van het onder meer uit Westfriesland goed bekende type (lengte 15 cm, oorspronkelijk ca 16 cm). Datering ca 1100 tot 700 voor Chr.

De landschappelijke situatie is thans ter plaatse sterk veranderd. Volgens het archief van Publieke Werken van Amsterdam (bij monde van J. Schaap) was hier indertijd veel zand opgespoten uit de verlengde Westhaven ernaast (maximaal 25 m diep). De vindplaats en het aanliggende deel van de Westhaven bevinden zich op de plaats van het vroegere eiland De Hoorn, een erosierest in het IJ. Ofschoon er een kleine kans bestaat dat de sikkel van elders is aangevoerd, geeft deze vondst althans de suggestie dat in het eiland De Hoorn restanten aanwezig zijn van de zandige, bevoor- en bewoonbare facies van de Duinkerke O/Westfriesland II-afzettingen. De bezitter van de sikkel, F. Baars, heeft deze inmiddels geschonken aan het Amsterdams Historisch Museum. Aan alle genoemden onze dank voor hun gedetailleerde inlichtingen.

Lit.: BAKKER, J. A./S. Y. COMIS, 1975: Amsterdam, Velserspad, *BKNOB*, 74, 159;
BAKKER, J. A., 1976: Amsterdam, Velserspad, *BKNOB*, 75, 261.

Barsingerhorn: Kolhorn (afb. 3 en 4) De heer A. Schermer te Schoorl deed in maart 1975 melding van belangrijke Laat-Neolithische vondsten uit de omgeving van Kolhorn. Het gaat hier om een nederzetting van de Standvoetbeker-kultuur die, voor zover uit vondsten en in het terrein waarneembare eigenschappen kan worden opgemaakt, grote overeenkomst vertoont met de nabij gelegen Standvoetbeker-nederzetting te Aartswoud, sinds enkele jaren onderwerp van opgravingen door het IPP, Amsterdam (zie deze kroniek), en de al eerder onderzochte nederzetting bij Zandwerven (VAN REGISTEREN ALTENA/BAKKER 1966). De nieuwe vindplaats ligt in de Polder Waard en kwam eind 1973 aan het licht bij de egalisatie van een ongeveer 0.5 m hoge verhevenheid in het terrein. Op een aantal plaatsen zijn hierbij kennelijk de hoogste punten van een onder meer met schelpen opgehoogd nederzettingsterrein, zoals dat uit een onderzoek bij Aartswoud beter bekend is, geraakt en waarschijnlijk voor een deel verwijderd: met de vrijgekomen grond is een kavelsloot gedempt. In de bouwvoor van de sindsdien herhaaldelijk geploegde akker tekenen zich drie donkere plekken af, waaruit inmiddels door verscheidene personen en instanties vondsten zijn verzameld. Een deel ervan werd opgeraapt door de eigenaars van het terrein, de heren De Heer te Winkel, die de vindplaats het eerst herkenden; later werd materiaal verzameld door de heren A. Schermer, J. Westra (Warmenhuizen) en A. Donker (Oostwoud). Deze vondsten zijn terecht gekomen in de Museumboerderij 'West-Friesland' van laatstge-

noemde. Op 24 maart werd, tijdens een excursie in het gebied, een bezoek gebracht aan de vindplaats in gezelschap van de heer Schermer, enkele vertegenwoordigers van de ROB, Amersfoort, (D. P. Hallewas, R. H. J. Klok en J. F. van Regteren Altena) en de heer P. Kelder van de Dienst Landinrichting, Haarlem. Daarbij werden opnieuw vondsten gedaan. Besloten werd de omvang en geologische situatie van het nederzettingsterrein nader vast te stellen door middel van een booronderzoek. Dit zal wellicht tevens aantonen in hoeverre de vindplaats door de genoemde egalisatie is verstoord en kan uitgangspunt zijn voor een eventuele proefopgraving. Met het booronderzoek is nog in 1975 begonnen door de studenten mej. P. M. Banga, en de heer P. J. A. M. van Dijk, onder leiding van prof. dr. J. I. S. Zonneveld, Rijksuniversiteit Utrecht, en dr. ir. P. J. Ente, Kampen. Het heeft reeds aangetoond dat de nederzetting is gelegen op Calais IVA2-afzettingen, waarvan de vorming volgens C14-dateringen van erop gelegen veen vóór ca 2200 v.C. plaatsvond (ENTE/ZAGWIJN/MOOK 1975).

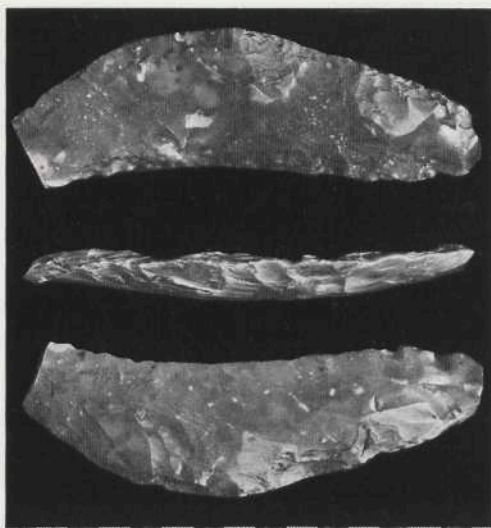
De op 24 maart en later tijdens het booronderzoek gedane vondsten bestaan uit met steengruis gemagerd aardewerk (dik- en dunwandig, waaronder versierd met nagel- en spatelindrukken, horizontale touwersiering, visgraatbanden en zigzagmotieven), botten (waaronder huidverbeningen van de steur), vuursteen (waaronder enkele schrabbers) en natuursteen.

Heiloo Bij de aanleg van een sportveld vond de heer Van Rooyen, Heiloo, een met fijn steen- en aardewerkgruis gemagerde scherf die in de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd gedateerd kan worden. Deze werd, naar mededeling van de vinder, in situ aangetroffen in een op wadzand en onder oud duinzand gelegen veenlaag. De vondst werd gemeld door de heer E. H. P. Cordfunke te Schoorl.

Hoogkarspel Het in 1973 door het IPP, Amsterdam, begonnen onderzoek naar resten van een uit de Bronstijd daterende greppelverkaveling werd in 1975 afgesloten. De opgravingen vonden plaats in het zgn. Plan Noord, een voor dorpsuitbreiding bestemd gebied ten noorden van de watertoren.

Afb. 1 Overzicht van vindplaatsen en veldverkenningen in Noord-Holland in 1975. Tek. ROB.

Alkmaar	21 (R)	p. 248	Polder Grootslag	12 (B, LM)	p. 241
Alkmaar: centrum	20 (LM)	p. 252	Polder Vier Noorder		
Alkmaar: Oudorp	19 (LM)	p. 253	Koggen	11 (N, R, VM, LM)	p. 241
Amsterdam	31 (B-IJ)	p. 235	Purmerend	25 (LM)	p. 258
Barsingerhorn	6 (R, LM)	p. 253	Schoorl	17 (I)	p. 242
Barsingerhorn: Kolhorn	5 (N)	p. 235	St. Pancras	16 (LM)	p. 258
Bergen	18 (R)	p. 249	Texel (veldverkenning)	1 (B-IJ, R, VM, LM)	p. 242
Blaricum	37 (D)	p. 253	Texel: Den Burg	2 (P, M, B, IJ, R, VM, LM)	p. 244
Bovenkarspel	13 (B, LM)	p. 241	Texel: Oudeschild	3 (LM)	p. 259
Haarlem	32 (R, LM)	p. 254	Uitgeest	23 (LM)	p. 259
Haarlemmermeer	33 (D)	p. 255	Uitgeest: Broekpolder	27 (IJ, R)	p. 249
Heemskerk	26 (R, VM, LM)	p. 249	Uitgeest: Woudpolder	24 (R)	p. 250
Heiloo	22 (B-IJ)	p. 237	Velsen	30 (R)	p. 250
Hilversum	37a (VM)	p. 255	Venhuizen	15 (B-IJ)	p. 245
Hoogkarspel	14 (B, IJ)	p. 237	Weesp	35 (IJ)	p. 245
Hoogwoud: Aartswoud	9 (N)	p. 239	Wieringermeer	4 (B-IJ, VM, LM)	p. 246
Huizen	36 (B, IJ)	p. 241	Zaanstad:		
Medemblik	10 (B-IJ, VM, LM)	p. 255	Assendelft-Noorderpolder	28 (R)	p. 252
Muiden	34 (LM)	p. 257	Zaanstad:		
Niedorp: Nieuwe Niedorp	7 (N-B)	p. 241	Assendelft-Zuiderpolder	29 (IJ, R)	p. 248
Niedorp: Terdiek	8 (LM)	p. 257			

Afb. 2 Amsterdam.
Vuurstenen sikkel.
Foto IPP.

Afb. 3 Barsingerhorn: Kolhorn. De nederzettingen van de Standvoetbekercultuur tekenen zich donker af in het bouwland af. Foto ROB.

De archeologische betekenis van dit gebied was sinds het midden van de vijftiger jaren duidelijk geworden door onderzoek van verschillende aard: bodemkartering (ENTE 1963), visuele waarnemingen en foto's vanaf de watertoren, luchtfoto's, terwijl ook enkele losse vondsten werden gedaan. Een en ander leidde tot de lokaliseren van een nederzettingssplek en enkele grafheuvels, waarvan er twee werden opgegraven (BAKKER 1959, 1966; BAKKER/WOLTERING 1972; MODDERMAN 1974).

De aanwezigheid van een uitgestrekte greppelverkaveling bleek vooral uit in 1970 vervaardigde luchtfoto's. Doel van het onderzoek was om, voorafgaand aan de bebouwing van het terrein, deze verkaveling over een zo groot mogelijk oppervlak vast te leggen. Door de gevolgde onderzoeksmethode, het machinaal nagraven van de prehistorische greppels, was het mogelijk in betrekkelijk korte tijd en met weinig kosten een areaal van ruim 11 ha te onderzoeken. Binnen dit gehele gebied werd prehistorisch akkerland met verkaveling aangetroffen; het blijkt gebonden aan een zand-zavelige kreekkrug. Hierop concentreren zich ook de bewoningssporen: tijdens het onderzoek werden verscheidene door sloten omringde huisplaatsen uit dezelfde periode aangesneden.

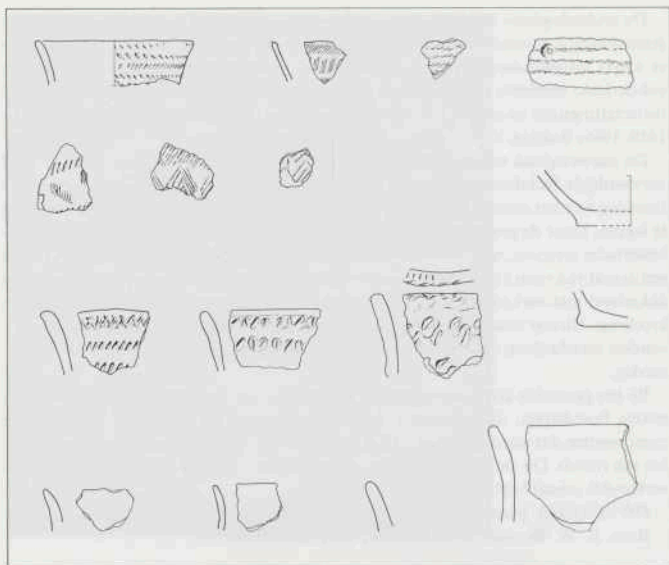
Bij het gevonden greppelsysteem gaat het wellicht om de kavels in de nabijheid van enkele boerderijen, die gedurende een aantal eeuwen gebruikt zijn. Aangenomen moet worden dat steeds een deel van de akkers braak lag en diende als grasland voor het vee (rond). Dit zal echter vooral in de lagere delen van het gebied, dus buiten het verkavelde areaal hebben gegraasd.

Het onderzoek werd gesubsidieerd door de provincie Noord-Holland.

Bron: R. W. BRANDT, J. A. BAKKER, IPP, Amsterdam.

Hoogwoud: Aartswoud Door het IPP, Amsterdam, worden sinds 1972 jaarlijks opgravingen verricht in een nederzetting van de Laat-Neolithische Standvoetbeker-cultuur. De resultaten tot nu toe kunnen als volgt worden samengevat. Op een golvende zavelige ondergrond, vermoedelijk behorende tot de Calais IVA2 fase, ligt een cultuurpakket variërend in dikte van 50 tot ruim 100 cm, bestaande uit een opeenvolging van lagen van gebroken mosselschelpen, zwarte zavel, as, veen en gelige kleilagen. De schelplagen bestaan in hoofdzaak uit gebroken exemplaren van zoutwater mossels (*Mytilus edulis*). De gele kleilagen zijn mogelijk woonvloeren geweest. Het vondstmateriaal, dat over het algemeen van goede kwaliteit is, bestaat ruwweg (telling 1.5.1976) voor 4% uit versierd aardewerk, 14% onversierd aardewerk, 56% bot, 9% lithisch materiaal en 17% varia (weefgewichten, coprolieten, grote zaden, hout, houtskool, recent materiaal, Middeleeuwse keramiek, enzovoorts).

Het versierde aardewerk bestaat uit alle typen standvoetbeker (1a-1f), de typen 2Ia, 2IIb, 2IIc van de klokbekers, klokbekervarianten, vele typen zigzagbekers, golfbandpotten, en fragmenten van voorraadpotten met nagel- en vingerindrukkenversiering (determinatie prof. dr. W. Glasbergen). Het botmateriaal is onder meer afkomstig van mens, rund, schaap/geit, varken, hond, ree, bever, steur, zalm, snoek, harder en eendachtigen (determinatie mevr. drs. L. H. van Wijngaarden-Bakker, uit voorlopig rapport bot-mobilis 1972 van vakgroep 2, Oecologische Prehistorie IPP, en mondelinge mededeling (mens, harder)). Er zijn enkele bot-artefacten gevonden zoals bijvattingen, fraai gepolijste priemen en naalden en lomeren. Van het lithische materiaal bestaat 8,5% uit duidelijk herkenbare artefacten als pijlpunten, schrabbers, klingen,

Afb. 4 Barsingerhorn: Kolhorn. Aardewerk van de Standvoetbekerkuiluur. Schaal 1 : 4. Tek. ROB.

halve strijdhamers, maalstenen, slijpstenen, klopstenen en barnstenen kralen. Het merendeel van het lithische materiaal is van noordelijke herkomst. Een klein deel is geïmporteerd (mijnvuursteen, Grand Pressigny-vuursteen, barnsteen, leisteen, enz.: determinatie dr. J. Sevinck van het Fysisch-Geografisch en Bodemkundig Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam). De zwarte grond bestaat ten dele uit as, waarin talloze verkoolden zaden zijn gevonden, onder meer van emmertarwe, gerst, lijnzaad, heemst, wilde appel, bramen, hazelnoot en eikel (determinatie drs. J. P. Pals, Vakgroep 2, IPP).

Een voorlopige reconstructie geeft het volgende beeld. Ten noorden van de vindplaats lag een brede zeeboezem met merkbare getijdenwerking ondanks de vrij grote afstand tot de zee (de Zuidelijke Wieringermeerkreek van ENTE, ZAGWIJN en MOOK (1975) onzooimd door wadvlakten, waarop de mossels groeiden¹. Aan de zuidrand van deze wadvlakten lagen één of meer nederzettingen op kwelders. De grote hoeveelheid gevonden mosselschelpen wijst erop dat de nabijheid van mosselschelpbanken de voornaamste reden is geweest dat de Laat-Neolithische mens zich hier vestigde. De kwelder-

1 In de omgeving van de vindplaats is onderzoek verricht door F. J. P. M. Kwaad (Fysisch-Geografisch en Bodemkundig Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam) - een publikatie is in voorbereiding.

grond vormde een marginale landbouwgrond waarop eenvoudige landbouw mogelijk was; de begroeiing was geschikt voor het houden van vee. Het landschap was boomloos (pollenonderzoek 1972 door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe, lector Oecologische Prehistorie van de Universiteit van Amsterdam) en al het gevonden hout moet dus aangevoerd zijn van elders (Wieringen en/of de hoge zandgronden).

Gezien het grote aantal paalsporen, het aantal mobilia en de grote hoeveelheden gebroken mosselschelpen is het duidelijk dat hier tijdens het Laat-Neolithicum op de zuidoever van de Zuidelijke Wieringermeerkreek een min of meer permanente nederzetting heeft gelegen.

IPP, Amsterdam

F. R. VAN ITERSON SCHOLTEN

Huizen De heer A. Buijs te Huizen meldde enkele prehistorische en Laat-Middeleeuwse vondsten, afkomstig van een stuk grasland aan de noordwestrand van de bebouwde kom van Huizen en door hem in de loop van 1975 verzameld uit bij de aanleg van kuilgrasbulten vrijgekomen grond. Het materiaal omvat:

1. Een aantal rand- en wandfragmenten van met steengruis gemagerd aardewerk, dat in Bronstijd en IJzertijd gedateerd kan worden. Eén wandfragment vertoont twee vage indrukken van een wijdgewonden wikkeldraadstempel.
2. Enkele fragmenten vuursteen met sporen van bewerking: een nucleus en twee afslagen.
3. Enkele fragmenten Laat-Middeleeuws aardewerk, waaronder grijs kogelpotaardewerk en steengoed.

Medemblik zie p. 255.

Niedorp; Nieuwe Niedorp In 1941 of 1942 werd hier een dun- en smaltoppige stenen bijl met ovale dwarsdoorsnede en plaatselijk licht ingesnoerde zijden gevonden. De vondst werd eerst onlangs bekend. Datering: Laat-Neolithicum of Vroege Bronstijd.

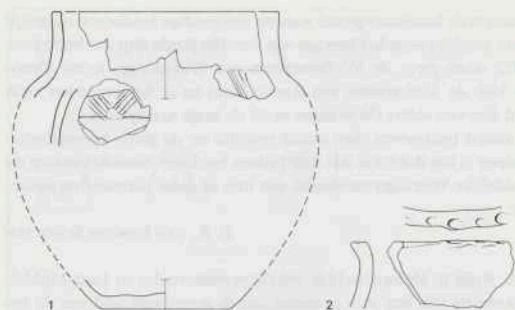
Bron: SCHERMER 1976.

Polder Grootslag en Bovenkarspel Door de ROB, Amersfoort, werden de veldverkenning in deze polder en de opgravingen in Bovenkarspel voortgezet. Over de resultaten van 1975 zijn nog geen gegevens voorhanden: zij zullen in een volgende aflevering van deze kroniek besproken worden. Wel kan al worden vermeld dat de verkenning in ruilverkavelingsblok 75 nu is afgerond. Evenals het voorgaande jaar dateren de vondsten uit de Midden- en Late Bronstijd (aan deze periode kunnen 11 vermoedelijke nederzettingsplekken worden toegevoegd) en Late Middeleeuwen (na ca 1000).

Voor de resultaten van eerder onderzoek en een beschrijving van de algemene problematiek wordt verwezen naar VAN REGTEREN ALTENA 1975 en 1976.

Het onderzoek werd gesubsidieerd door de provincie Noord-Holland.

Polder Vier Noorder Koggen Sinds het voorjaar van 1975 wordt door het IPP, Amsterdam, een archeologische veldverkenning ('Landesaufnahme') uitgevoerd in het ruilverkavelingsgebied der Vier Noorder Koggen, dat in de jaren 1976-82 zal

Afb. 5 Schoorl. Aardewerk uit de Vroege IJzertijd. Schaal 1 : 4. Tek. ROB.

worden herverkaveld. Het vondstmateriaal beslaat tot nu toe vier perioden: Laet Neolithicum (Klokbekercultuur); Romeinse Tijd; Vroege Middeleeuwen (Karolinische periode) en Late Middeleeuwen.

Bron: HALLEWAS 1976.

Schoorl (afb. 5) Op het strand van Schoorl (nabij strandpaal 31) werd uit de top van een bij storm blootgespoelde veenlaag door verschillende personen aardewerk uit de Vroege IJzertijd verzameld. De heer A. L. van Reenen te Bergen vond een aantal rand-, wand- en bodemfragmenten van een potje met geometrische versiering van Ruinen-Wommels I-model. Het valt, na restauratie door ROB, grotendeels te rekonstrueren (afb. 5:1). Vindplaats en vondstomstandigheden werden, met medewerking van Rijkswaterstaat, vastgelegd door de heer E. H. P. Cordfunke te Schoorl.

De heer D. Marinus te Bergen bleek in het bezit van scherven, waaronder een met vingertopindrukken versierd randfragment (afb. 5:2), van naar alle waarschijnlijkheid dezelfde vindplaats.

Texel Door de ROB, Amersfoort, is een archeologische veldverkenning ('Landes-aufnahme') uitgevoerd op een deel van het eiland Texel. Deze sloot aan bij eerder onderzoek: de kartografische inventarisatie van het eiland in 1967 (zie VAN TENT/WOLTERING 1973) en de opgravingen in een omvangrijk nederzettingsterrein aan de noordwestrand van Den Burg in 1967 en 1971-75 (zie deze kroniek).

De veldverkenning besloeg de Pleistocene kern van Texel (het noordoost-zuidwest verlopend gebied van keileemopduikingen en dekzandruggen tussen Oost en Den Hoorn), een deel van het vóór ca 1600 ingepolderde aangrenzende mariene gebied (de polders Koogerveld, Middelstekeog, Evertsekeog, Gerritsland en Het Burger Nieuwland aan de noordzijde; De Hemmer, De Naal, Buitendijk, De Kuil, Het Hoornder Nieuwland, De Grie en Het Wezenspijk aan de zuidzijde); en de mariene zone langs de waddendijk, tussen Oost en Zuid Haffel. Een 15e-eeuwse inpoldering, Polder Waal en Burg, werd niet verkend. Aan de westzijde wordt het verkende gebied begrensd door

jonge duinen, die de drie Kooger-polders gedeeltelijk hebben overstoven, elders door 19e-eeuwse inpolderingen.

Het totaal verkende gebied is ruim 55 km² groot, waarvan echter slechts een deel (naar schatting 20-30%) kon worden belopen. De belangrijke oorzaak hiervan is dat het merendeel van de Texelse landbouwgronden in grasland ligt, dat voor de veldverkenning nauwelijks mogelijkheden biedt. Bovendien kon een aantal akkerpercelen door het erop aanwezige gewas en door onwil van de eigenaren (nog) niet worden verkend. Ondanks deze en een aantal andere beperkende factoren (zie verder) kan de veldverkenning als succesvol worden beschouwd.

De geregistreerde vondsten beslaan vooral de periode Late Bronstijd/Vroege IJzertijd - Late Middeleeuwen. Eerdere perioden zijn hoogstens vertegenwoordigd met verspreide vuursteenvondsten, die op het moment nog niet afdoende zijn gedetermineerd. Aardewerkvondsten treden vanaf de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd op, vaak in zodanige concentraties dat de aanwezigheid van een nederzetting mag worden aangenomen. Inclusief de sinds de kartografische inventarisatie bekende terreinen en de opgegraven vindplaats bij Den Burg zijn van Texel nu ongeveer tachtig nederzettingsterreinen bekend. Een aantal daarvan heeft vondsten uit meerdere perioden opgeleverd. Onderstaande, voorlopige telling geeft per periode het aantal nederzettingen dat nu van Texel bekend is. Het aandeel dat de bij Den Burg NW opgegraven nederzettingen daarin hebben is steeds tussen haakjes aangeduid. Terreinen die meerdere perioden omvatten zijn voor elke periode opnieuw meegeteld.

Late Bronstijd-Vroege/Midden IJzertijd: 24 nederzettingen (Den Burg NW 11).

Late IJzertijd-Romeinse Tijd: 64 nederzettingen (Den Burg NW 7). Hiervan hebben er 8 (Den Burg NW 3) Romeinse importen opgeleverd.

Vroege Middeleeuwen: 8 nederzettingen (Den Burg NW 1). Hiervan hebben er tenminste 6 (waaronder Den Burg NW) zowel Merovingische als Karolingische vondsten opgeleverd.

Late Middeleeuwen: 33 nederzettingen (Den Burg NW 5). Hierbij zijn inbegrepen de dorpen Oosterend, De Waal, Den Burg, De Westen, De Koog en Den Hoorn.

De geologische ligging van deze vindplaatsen komt overeen met het verspreidingsbeeld van de kartografische inventarisatie. Ze ontbreken in het uitgestrekte keileem-plateau van Hoge Berg, Noord- en Zuidhaffel, en in het mariene en duingebied. De enige uitzondering hierop vormen, voor zover nu beoordeeld kan worden, de Laat-Middeleeuwse dorpen Oud Den Hoorn en De Koog, die op duinzand liggen. Of het op 16e-eeuwse kaarten afgebeelde dorp Borcamer (verg. SCHOORL 1975) in de duinen ten westen van Den Hoorn nog als 'Wüstung' aanwezig is kon nog niet worden vastgesteld.

Naast het huidige landgebruik zijn er verscheidene andere factoren die de mogelijkheden van een veldverkenning op Texel beperken. Het is duidelijk dat de geologische situatie grenzen stelt. Een aanzienlijk deel van het verkende gebied was tot in de Late Middeleeuwen onderhevig aan zeeïnvloeden en duinvorming. Oudere dan Laat-Middeleeuwse vondsten kunnen daar nauwelijks aan de oppervlakte worden verwacht. Dat ook in de niet door de zee en duinvorming aangetaste gebieden het huidige oppervlak niet overal meer overeenstemt met het oorspronkelijke is vooral door het onderzoek bij Den Burg duidelijk geworden. Binnen de grenzen van het opgegraven gebied blijkt het landschap drastische veranderingen te hebben ondergaan door: zandverstuivingen

in de IJzertijd (hierdoor zijn nederzettingssporen op sommige plaatsen geïrodeerd of bedekt met een stuifzandlaag); ophogingen van tell- en terp-achtig karakter in Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen (deze hebben vooral de hoogste delen van het terrein beïnvloed); ophoging met een dun esdek in de Late Middeleeuwen; egalisaties tijdens een ruilverkaveling.

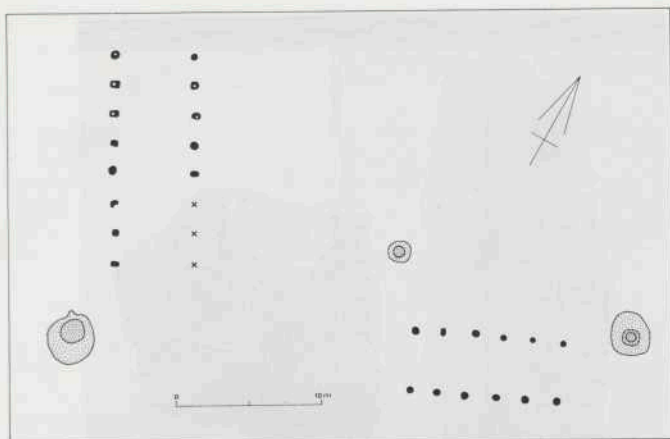
In welke mate deze factoren buiten het opgravingsterrein een rol spelen is nog niet duidelijk: prehistorische stuifzanden zijn alleen binnen de opgraving gevonden; opgehoogde nederzettingsterreinen zijn van verscheidene andere plaatsen bekend, maar hun verspreiding is nog niet systematisch onderzocht; dunne esdekken komen waarschijnlijk algemeen voor maar zijn niet gekarteerd; egalisaties in het kader van de ruilverkaveling komen in heel het verkende gebied verspreid voor. Een toetsing van de veldverkenningresultaten aan die van de opgraving wordt door deze onzekerheden bemoeilijkt. Wanneer de verhoudingen binnen het opgegraven gebied representatief zijn voor de situatie elders op Texel dan is wel zeker dat de veldverkenning tot nu toe maar een klein deel van het nog aanwezige totaal aan nederzettingen aan het licht heeft gebracht. Het is de bedoeling om door middel van aanvullende verkenningen in de komende jaren nog zoveel mogelijk van het tot dusver niet belopen gebied in het onderzoek op te nemen. Ook in het weidegebied doen zich incidenteel mogelijkheden voor, wanneer grasland wordt gescheurd en opnieuw ingezaaid.

De veldverkenning is uitgevoerd door de heren M. J. A. de Haan en G. van Haaff, beiden ROB. Zij werden tijdelijk geassisteerd door amateur-archeoloog G. Alders.

De heer G. Gerrits te Den Burg meldde weer een groot aantal nieuwe en enkele oudere vondsten van het eiland. Het materiaal is voor een deel afkomstig van de aanleg van een aardgasleiding en werd verder vooral verzameld uit de bouwvoor van akkers, uit slootkanten en bij graafwerk van verschillende aard (onder andere wegen- en rioleringswerkzaamheden, nieuwbouw en de inkUILing van landbouwproducten). Het omvat:

1. Enkele fragmenten IJzertijd-aardewerk, gevonden aan de Westeweg bij Den Burg.
2. Inheems-Romeins aardewerk van vindplaatsen uit de omgeving van Den Burg (Koogerstraat, Westeweg, Akenbuurtsweg), De Waal (Waalderweg), Driehuizen (Hemmerkooi), Oudeschild (een nieuw gegraven jachthaven) en Zevenhuizen.
3. Vroeg-Middeleeuws aardewerk, slakken en een glasfragment, gevonden bij de aanleg van een gasleiding in de berm van de Westeweg bij Den Burg, ter hoogte van een reeds bekend Merovingisch grafveld.
4. Laat-Middeleeuwse vondsten, waaronder fragmenten van grijs kogelpotaardewerk (onder meer met bezemstreek-versiering), Pingsdorf en Paffrath-achtig aardewerk, en steengoed, afkomstig uit de omgeving van Den Burg (Akenbuurtsweg, Hallerweg, Koogerstraat, Westeweg), Oudeschild (het strand bij Ceres en de nieuwe jachthaven), Zevenhuizen en Oost.

Texel: Den Burg (afb. 6) In februari 1975 werd het ROB-onderzoek in uitbreidingsplan Den Burg-Noordwest afgesloten. De opgravingen strekten zich uit over de jaren 1967 en 1971-75 en hebben, binnen een gebied van ruim 11,5 ha, bewoningssporen en materiële vondsten opgeleverd uit vrijwel alle archeologische perioden vanaf het eind van de Midden-Bronstijd tot ver in de Late Middeleeuwen.

Afb. 6 Texel: Den Burg. Plattegrond van een nederzettingseenheid uit de Late Middeleeuwen: woonstalhuis, schuur en waterputten (voorlopige interpretatie). Tek. ROB.

Enkele oudere sporen van menselijke activiteit dateren uit het Laat-Paleolithicum en het Mesolithicum.

Voor tussentijdse verslagen, over de opgravingscampagnes van 1967, 1971 en 1972, wordt verwezen naar VAN ES 1967, WOLTERING 1972 en 1973b, voor enkele algemene artikelen over het onderzoek naar VAN ES 1969a, WOLTERING 1973a en 1974. De campagnes van 1973 en 1974 zijn tot nu toe slechts besproken in het niet algemeen toegankelijke Jaarverslag ROB (1973, p.10-3 en 1974, p. 11-3).

De resultaten van het onderzoek zullen in een samenhangende artikelenreeks worden gepubliceerd in de Berichten van de ROB. Voor een voorlopige samenvatting wordt verwezen naar het eerste deel hiervan (WOLTERING 1975, ter perse).

Uitgeest: Broekpolder Zie p. 249.

Venuizen (afb. 7) Naar aanleiding van een mededeling van de heer P. Kesteloo te Venuizen werd een bezoek gebracht aan de heer B. Konijn in dezelfde plaats. Deze is eigenaar van enkele reeds eerder, door het IPP, Amsterdam, geregistreerde en gefotografeerde vondsten uit zijn woonplaats (een complete vuurstenen sikkels, een sikkelfragment en een wandfragment 'Hoogkarspel-aardewerk' met vingertopindrukken), maar bleek tevens in het bezit van twee nog ongeregistreerde stukken bewerkt vuursteen. Beide zijn door de plaatselijk aanwezige 'hoogglans' duidelijk herkenbaar als secundair bewerkte fragmenten van vuurstenen sikkels. De voorwerpen werden gevonden in de Houterpolder.

Afb. 7 Venhuizen. Fragmenten van vuurstenen sikkels. Foto ROB.

Weesp Door het IPP, Amsterdam, werd door middel van een aantal proefsleuven een onderzoek ingesteld naar de aanwezigheid en verbreiding van prehistorische sporen in de Aetsveldse Polder, ten zuiden van Weesp. In 1966 was hier, dicht bij de Aetsveldseweg, door het IPP al een klein gedeelte van een nederzetting uit de Midden-IJzertijd opgegraven. Deze is gelegen op de oever van een voormalig, deels met nederzettingafval opgevuld riviertje (BAKKER/VAN WIJNGAARDEN-BAKKER 1967).

Het recente onderzoek had als directe aanleiding een door Weesp geplande stadsuitbreiding (Plan Aetsveld) en had tot doel vast te stellen in hoeverre deze een bedreiging vormde voor de al bekende en eventuele andere nederzettingen en daarmee samenhangende greppelsystemen in het gebied. De omvang van de al bekende nederzetting kon worden vastgesteld op ca 60 × 130 m, daarbuiten werden geen prehistorische sporen aangetroffen. De konklusie hieruit is dat de nederzetting buiten het huidige (verkleinde) Plan Aetsveld valt en dat de kans dat in het plangebied nog andere prehistorische sporen zullen worden aangetroffen gering is. Het onderzoek werd gesubsidieerd door de provincie Noord-Holland.

Bron: J. A. BAKKER, IPP, Amsterdam.

Wieringermeer (afb. 8-10) Naar aanleiding van een bericht van de heer J. J. Schilstra te Bergen werd een bezoek gebracht aan de heer D. R. Mansholt te Hippo-

Afb. 10 Wieringermeer. Karolingische randscherf.
Tek. ROB.

lytushoef. Deze bleek in het bezit van een aantal archeologische vondsten, die door hem werden opgeraapt uit de bouwvoor van zijn landerijen in de Wieringermeer. Het materiaal werd verzameld in de periode 1935-1972 en is afkomstig van drie aangrenzende akkerpercelen achter boerderij Thorum, gelegen ten noordwesten van Middenmeer. Het bestaat uit:

1. Een fragmentaire, getoucheerde kling van donkergrijze tot zwarte vuursteen; datering onzeker, mogelijk Laat-Neolithicum of Bronstijd (afb. 8).
2. Een complete concaaf-convexe sikkel met 'hoogglans' van donkergrijze tot zwarte vuursteen; datering Bronstijd-Vroege IJzertijd (afb. 9).
3. Twee bodemfragmenten van inheems Romeins aardewerk.
4. Een randfragment van een Karolingische kookpot (afb. 10) vergelijkbaar met type WIIIa in de Dorestad-typologie (zie VAN ES 1969b, fig. 19:1).
5. Ongeveer 75 fragmenten Laat-Middeleeuws aardewerk, waaronder Pingsdorf, grijs kogelpotaardewerk en steengoed.

Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder Door de AWN-Werkgroep Zaanstreek en omstreken werden weer waarnemingen gedaan tijdens de ruilverkavelingswerkzaamheden in de Zuiderpolder. Bij verkenningen langs nieuw gegraven, uitgediepte en verbrede kavel- en bermsloten kwamen op zeven nieuwe vindplaatsen aardewerscherven en andere vondsten uit IJzertijd en Romeinse Tijd aan het licht. Het zijn, in de door de werkgroep gehanteerde nummering:

Assendelft no. 60: woonlaag, palen van een behuizing, aardewerk, een fragmentaire metalen speld met knop en botten (rond, geit en/of schaaap, benen priem van edelhartegewei); datering Vroege-Midden IJzertijd; no. 61: inheems-Romeins aardewerk; no. 62: onder meer een in de Vroege IJzertijd te dateren scherf; no. 63: inheems-Romeins aardewerk (waaronder streepband) en een Romeins doliumfragment; no. 64: woonlaag en inheems-Romeins aardewerk; no. 65: inheems-Romeins aardewerk; no. 66: inheems-Romeins aardewerk, botten en hout in uitgebaggerde en uitgegraven grond op de oostoever van de Vliet.

Tevens werd op drie plaatsen Laat-Middeleeuws aardewerk gevonden (Pingsdorf, Andenne, Paffrath en kogelpotaardewerk).

Romeinse tijd

Alkmaar Bij het rooien van een boom aan de Regulierslaan (ten behoeve van weg- en leidingaanleg) vond de heer J. C. W. Broersen, Alkmaar, scherven van inheems-Romeins aardewerk en enkele Laat-Middeleeuwse kogelpotfragmenten. Het inheems-Romeins materiaal omvat onder meer gefaceteerde randen met karteling. Het is ge-

magerd met aardewerkgruis en plantaardig materiaal. De vondst werd gemeld door de heer E. H. P. Cordfunke te Schoorl.

Barsingerhorn Zie p. 253.

Bergen De heer J. Hamstra te Bergen vond aan het strand, tussen strandpaal 34 en 35, een wandfragment van inheems-Romeins aardewerk. De vondst is van belang vanwege zijn ligging: in een dunne humeuze laag in het duinzand, op ca 20 cm boven een veenpakket. De vondstomstandigheden werden vastgelegd door de heer E. H. P. Cordfunke te Schoorl.

Haarlem Zie p. 254.

Heemskerk De Archeologische Werkgroep van de Kennemer Oudheidkamer te Beverwijk deed waarnemingen in een nederzettingplek uit de Romeinse Tijd. Deze vindplaats kwam aan het licht bij het bouwrijp maken (ten behoeve van woningbouw) van een terrein in de al grotendeels tot woongebied herschapen Heemskerker Zuidbroek Polder. Na het verwijderen van de grasmat werden vondsten gedaan in een ongeveer 50 m lange strook langs de westelijke spoorloot van de spoorlijn Uitgeest-Heemskerk. In deze strook werden enkele proefsleuven gegraven terwijl tevens waarnemingen werden gedaan bij de verbreding van de spoorloot. Als gevolg van een recente of oudere verstoring van de bodem tot op een diepte van 50-60 cm onder het maaiveld werden weinig grondsporen gevonden: enkele kuilen en de onderkant van een uit dunne houten paaltjes en takken opgebouwd vierkant waterputje.

De mobiele vondsten bestaan vooral uit een grote hoeveelheid inheems-Romeins aardewerk (waaronder spinklosjes en een dekselfragment). Enkele fragmenten terra sigillata en ruwwandig Romeins aardewerk maken een datering in de 1e eeuw mogelijk.

Er werd ook wat aardewerk uit latere perioden gevonden: een wandscherf van Karolingisch aardewerk; scherven van Andenne-aardewerk, een kogelpotscherf en steengoed.

Vondstomstandigheden en vondsten werden gedocumenteerd door de heer R. van Gulik te Beverwijk, in wiens gezelschap de vindplaats werd bezocht.

Polder Vier Noorder Koggen Zie p. 241.

Texel Zie p. 242.

Texel: Den Burg Zie p. 244.

Uitgeest: Broekpolder In de eerste helft van juli werd door de ROB, Amersfoort, een noodonderzoek ingesteld in een nederzettingsterrein uit de Late IJzertijd - Romeinse Tijd, gelegen in het zuidelijk deel van de Uitgeester Broekpolder. Directe aanleiding was de aanleg van een hoofdaardgasleiding tussen Middelle en Beverwijk, die de oostkant van de nederzetting zou doorsnijden.

In de op een kreekrug gelegen nederzetting waren door leden van de AWN-Werkgroep Zaanstreek en omstreken al eerder waarnemingen verricht: in 1964 bij de aanleg

van een waterleidingbuis (zie HALBERTSMA/TRIMPE BURGER 1964; HELDERMAN 1971, 54-7) en later door middel van enkele proefputten. De daarbij gedane vondsten wezen erop dat de bewoning ter plaatse waarschijnlijk drie perioden omvat: een in de Late IJzertijd te dateren fase (aardewerk met lijn- en kamstreekversiering) en twee Vroeg-Romeinse (Tiberische en Claudische terra sigillata).

De aanleg van een gasleiding door de periferie van het nederzettingsterrein bood de gelegenheid de veronderstelde periodisering door middel van stratigrafische waarnemingen te verifiëren. Hiertoe is, voorafgaand aan het leggen van de gasleiding en met technische hulp van de N.V. Nederlandse Gasunie, in het hart van het leidingtracé een ca 2 m brede, tot op de vaste grond reikende sleuf aangelegd. Hierin is een ca 80 m lang profiel opgetekend waaruit systematisch vondsten zijn verzameld. De omstandigheid dat de sleuf een reeks greppels uit de Romeinse Tijd juist in de lengterichting doorsneed heeft de waarnemingen bemoeilijkt.

De verzamelde gegevens zijn op het moment nog onvoldoende uitgewerkt: een voorlopige konklusie is dat tenminste drie stratigrafisch gescheiden bewoningsniveaus aanwezig zijn. In hoeverre deze korresponderen met de bovengenoemde perioden is nog niet duidelijk. Over de resultaten van het onderzoek zal in een volgende Kroniek nog nader worden bericht. Het stond onder technische leiding van de heren J. W. Noordam en M. J. A. de Haan (ROB). Bij de voorbereiding en uitvoering werd medewerking ondervonden van ir. P. A. G. Beugels en hoofdopzichter W. Falek van de N.V. Nederlandse Gasunie. Leden van de AWN-Werkgroep Zaanstreek en omstreken en de Archeologische Werkgroep van de Kennemer Oudheidkamer te Beverwijk verichtten na afsluiting aanvullende waarnemingen, waarbij vondsten werden verzameld.

Op deze wijze werden in de al gegraven gasleidingsleuf op enige afstand naar het noordoosten nog twee nieuwe vindplaatsen uit de Romeinse Tijd ontdekt: in de nummering van Werkgroep Zaanstreek no. 14 (met inheems-Romeins aardewerk en een klein fragment import) en no. 15 (met inheems-Romeins aardewerk en botten).

Uitgeest: Woudpolder Door de waarnemingen van leden van de AWN-Werkgroep Zaanstreek en omstreken in het tracé van een aardgasleiding kwamen op twee nieuwe vindplaatsen in de Woudpolder (no. 4 en 5 in de nummering van de werkgroep) bewoningssporen uit de Romeinse Tijd aan het licht. In beide gevallen gaat het om een woonlaag met scherven van inheems-Romeins aardewerk.

Velsen In aansluiting op eerder onderzoek (GLASBERGEN e.a. 1974) zijn ook in 1975 door het IPP, in samenwerking met de Werkgroep Velsen-Zuid van de AWN-afdeling Kennemerland, de opgravingen voortgezet in de Noord Spaarndammer Polder en enkele percelen ten Zuiden van de Velser Tocht, o.a. de 'Ijsbaan'. Het onderzoek was mogelijk dankzij een subsidie van de provincie Noord-Holland, en vond plaats in plezierig overleg met de eigenaars der percelen (Stichting Beheer Landbouwgronden te Haarlem, Gemeente Velsen) en de resp. pachters.

De vondsten suggereerden reeds in 1972 de aanwezigheid van een militaire 'basis'. Op grond van de terra sigillata eindigt de activiteit rond 55 na Chr., het begin valt samen met de door Germanicus in 16 ondernomen vlootexpeditie naar de mond van de Eems. Ook de door de Frisii in 28 ondernomen belegering van het door Tacitus vermelde 'castellum Flevum' wordt wel in verband gebracht met Velsen, maar een

feitelijke samenhang is niet te bewijzen. Chronologisch komt Velsen eveneens in aanmerking een rol te spelen in de Romeinse controle over het westnederlandse kustgebied, vóórdat in 47 door Claudius de grens van het Imperium Romanum ten onzent langs de (Oude) Rijn werd gelegd.

In 1973 en 1974 waren palenrijen vastgesteld die een interpretatie van kadewerken niet uitsluiten. De site ligt goed gekozen op de zuidelijke oever van het destijds nog bevaarbare Oer-IJ, dat verbindingen met het achterland en met de Noordzee had. De Cock veronderstelde dat de verbinding Vecht/Oer-IJ destijds de meest noordelijke Rijnarm was, die in de vroeg-Romeinse tijd het meeste water voerde en later door de zuidelijker Rijnarmen werd 'aangetapt' (De Cock 1954).

Het onderzoek in 1975 had ten doel:

- (a) Althans ten dele de ruimtelijke begrenzing vast te stellen van wat aan sporen in de grond bewaard is gebleven. Dit niet in de laatste plaats om een meerjarige onderzoeksplanning op te zetten, vanaf het moment dat de polder voor onderzoek toegankelijk is tot aan het moment dat een tweede Velsler Tunnel de grond in gaat.
- (b) Het militaire kampement terug te vinden, waarzonder een haven en de overvloed aan geïmporteerde Romeinse vondsten niet te verklaren zijn.
- (c) Opheldering te verschaffen over de 'verspoeling' van vondsten (ook over enige horizontale afstand?) en sporen tot onder het toenmalige looppniveau en ingraafniveau van b.v. kuilen. Dit zou, naar wordt aangenomen, het gevolg zijn van een na-Romeinse calamiteit, welzeker de tussen 1000 en 1600 gedateerde Wijkermeertransgressie.

Uit het onderzoek in 1975 bleek het volgende:

- (1) Ondanks de – eerst in 1976 vervallen – beperking dat op slechts enkele percelen onderzoek mogelijk was, kon ten zuiden van de Velsler Tocht worden vastgesteld dat in westelijke en zuidwestelijke richting zowel de vondstconcentratie als de dichtheid van paalafzetting afnamen.
- (2) Plaatselijk is het Wijkermeersediment zeer zandig ontwikkeld. Erin was tenminste één looppniveau te onderscheiden (o.a. karrespoor?).
- (3) In de Noord Spaarndammer Polder duikt de laag met Romeinse vondsten naar het noorden toe en is van verspoeling van het vondstmateriaal geen sprake; de 'havenkom' kan nog tal van verrassingen opleveren.
- (4) De moeilijk te duiden 'kaden' sluiten oostelijk aan op een, aanvankelijk als palissade geduide, maar welzeker als 'pier' te beschouwen dubbele rij kleine paaltjes, eindigend in wat zouden kunnen zijn de diepste delen van wijdgestelde zware vierkante steigerpalen.
- (5) Enkele grote ingravingen/kuilen, waarvan de insteek door 'verspoeling' is afgesneden. Hieruit blijkt dat niet overal alle sporen van bedrijvigheid in situ zijn geabradeerd.

Voor 1976 werd een wijdmazig sleuvennet gepland, dat tot doel had nauwkeurig de uitgestrektheid te bepalen van het gebied waarin sporen van genoemd type 5 voorkomen. Indien (ooit) aanwezig (geweest), moeten van tenminste enkele hoofdkenmerken van een militaire vesting – hetzij groot (vele ha.), hetzij klein (1 ha.) – de dieper ingegraven delen herkenbaar zijn: spitsgracht, walbeschoeiing, (hoek)torens. Indien het onderzoek dergelijke sporen niet aan het licht brengt, moet bewezen worden waarom het er wel geweest is en waar het lag, en welke calamiteiten in staat zijn geweest een dergelijke aanleg weg te vagen, terwijl het karakteristieke vondstmateriaal

tussen de wel herkenbare sporen van de constructies op de zuidelijke over van het Oer-IJ is blijven liggen.

Niet-militair nederzettingsafval met een zo specifieke import-komponent als het vondstmateriaal van Velsen oplevert, is in de vroeg-Romeinse tijd, zoals die door de vondsten wordt bepaald, niet in te passen in onze kennis van Romeins Nederland. Deze deductie ex silentio, gecombineerd met de paleografische ligging van Velsen aan wellicht de noordelijkste Rijnarm in die tijd, maakt ook in de Noord Spaarndammer Polder het militair expansionisme van Augustus en zijn opvolgers voor het midden van de eerste eeuw na Chr. voelbaar. Het onderzoek is inmiddels voortgezet om de materiële stukjes aan te reiken voor de historische legpuzzel.

IPP, Amsterdam

M. D. DE WEERD

Wieringermeer Zie p. 246.

Zaanstad: Assendelft-Noorderpolder Door leden van de AWN-Werkgroep Zaanstreek en omstreken werd het noodonderzoek naar eventuele restanten van de in 1963 al grotendeels ontgraven inheems-Romeinse nederzetting Assendelft 8 voortgezet. Het werk werd bemoeilijkt door de onverwachte aanleg van een bouwput. In tegenstelling tot het voorgaande jaar (zie Jaarverslag ROB 1974, p. 91) werd nu een hoeveelheid houten palen gevonden, waarvan echter niet duidelijk is of ze tot een behuizing hebben behoord. Een verband met de op het aangrenzende perceel blootgelegde resten kon niet worden aangetoond. Enkele kuilen (waaronder een mogelijke waterput) leverden veel inheems aardewerk op. Het onderzoek is inmiddels afgesloten.

Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder Zie p. 248.

Middeleeuwen en later

Alkmaar: centrum Door leden van de Werkgroep Alkmaar van de AWN werd onder supervisie van de ROB, Amersfoort, het stadskernonderzoek in deze plaats voortgezet. In het kader van nieuwbouw- en rioleringswerkzaamheden konden op een aantal plaatsen waarnemingen en kleine opgravingen worden verricht.

Uit de stratigrafie in een bouwput aan de Koningsweg bleek dat het hele gebied tussen Koningsweg en Kanaalkade is opgebouwd uit een nagenoeg ongestoorde kleibank, die is afgezet op grijs wadzand. Uit onderzoek van de Rijks Geologische Dienst is gebleken dat deze klei niet is opgebracht maar langzaam afgezet. In het kleipakket werd rond 1400 een gracht gegraven: de huidige Koningsweg, kennelijk een fase in de uitleg van de stad in noordelijke richting. Deze gracht werd later met zand gedempt en in de 1e helft van de 16e eeuw ten behoeve van huizenbouw opgehoogd.

In een profiel door de Dijk waren verscheidene ophogingsfasen te zien, die op grond van het gevonden aardewerk gedateerd kunnen worden rond 1250, 1300, 1375 en in de 16e eeuw.

In het oostelijk stadsdeel (onder andere in St. Jacobsstraat en Nieuwstraat) kwamen fragmenten van beschoeiingen te voorschijn, die verschillende stadia in de indijking van de Voormeer aangeven.

Waarnemingen in de Breedstraat toonden aan dat de bewoning daar pas in de 14e eeuw aanvangt. Ophoging vond nog in deze periode plaats.

Bij werkzaamheden op het Canadaplein werden bewoningssporen uit de 15e-16e eeuw ontdekt. Vermeldenswaard is de vondst van een stenen waterput waarin naast 16e-eeuws aardewerk, een houten beeld werd aangetroffen. Bovendien werd de stadsmuur uit 1538 teruggevonden.

Bron: CORDFUNKE z.j., 1-4.

Alkmaar: Oudorp Van 29 september tot 14 oktober 1975 vond aanvullend onderzoek plaats op het terrein van het in 1971 opgegraven kasteel Nieuwburg bij Oudorp (RENAUD 1971). Het onderzoek werd uitgevoerd door de ROB met medewerking van de afdeling Alkmaar van de AWN, de gemeente Alkmaar en de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek. Directe aanleiding waren plannen van de gemeente Alkmaar de fundamenten van de Nieuwburg en die van het nabijgelegen kasteel Middelburg te consolideren en op te nemen in een recreatiepark. Daarbij zullen ook de grachten worden uitgediept. Het onderzoek richtte zich op het gebied ten zuiden van de voorburcht en de binnengracht ten oosten van de hoofdburcht. Bestudering van de ondergrond was van belang voor de geologische situering van de Nieuwburg. De hoofdburcht lijkt op de uiterste westelijke rand van de strandwal van St. Pancras te zijn gebouwd, op een laag schelprijk zand die tenminste gedeeltelijk opgebracht moet zijn. De funderingen van de voorburcht daarentegen, alsmede de grachten rond de voorburcht waren ingestoken in een dek van pikklei. Ook voor de datering zijn belangrijke gegevens verzameld. De vondst van een scherf uit het eerste kwart van de 14e eeuw onder de oudste fundering van de hoofdburcht stelt de door Melis Stoke in zijn Rijmkroniek genoemde stichtingsdatum van omstreeks 1287 wel ter discussie. Het grachtenstelsel, bestaande uit een dubbele gracht gescheiden door een wal, bleek zich ook rond de voorburcht te bevinden. Vondsten uit de gracht ten oosten van de hoofdburcht wijzen, hoewel het materiaal nog niet volledig is bestudeerd, in de richting van de late 14e eeuw. De grachtvulling wordt afgedekt door een puin- en specielaag afkomstig van de afbraak van het kasteel in de 16e eeuw. Het grachtonderzoek zal in 1976 worden voortgezet.

Bron: CORDFUNKE/JANSSEN 1976.

Barsingerhorn Bij verschillende gelegenheden werden oppervlaktevondsten van Laat-Middeleeuws aardewerk verzameld. Het materiaal omvat voornamelijk grijs kogelpotaardewerk (soms met bezemstreek-versiering) en steengoed. Het is afkomstig van een drietal terpjes: één aan de Haringhuizerweg en twee aan de Koningsweg. Aan de Koningsweg werd bovendien een wandfragment van inheems-Romeins aardewerk gevonden.

Blaricum Het onderzoek van AWN-afdeling Naerdincklant naar overblijfselen van het historisch bekende 16e-eeuwse huis Ruysdael werd in 1975 voortgezet en in dat jaar nog niet afgesloten. De resultaten tot nu toe hebben vooral duidelijk gemaakt dat het terrein in het verleden grondig is vergraven, waardoor wel veel puin maar bijzonder weinig muurwerk in situ wordt aangetroffen. De nog aanwezige muurrestanten zijn in het algemeen nauwelijks met elkaar in verband te brengen en be-

Afb. 11 Haarlemmeer. Sporen van 17e-eeuwse kleiwinning. Foto ROB.

horen bovendien tot verscheidene bouwfases. Er werden onder andere een hoekfundering van sekundair gebruikte kloostermoppen, restanten van een mogelijk bakhuis, een plavuizenvloer, fundamente van een brug, een grachtbeschoeiing en een houten waterput aangetroffen. De mobiele vondsten bestaan in hoofdzaak uit aardewerk, dat tot nu toe niet vroeger dan begin 16e eeuw gedateerd kan worden. Op grond van historisch onderzoek is de ouderdom van het huis inmiddels teruggebracht tot 1504. De opgraving staat onder supervisie van de ROB.

Haarlem Door de Werkgroep Haarlem van AWN-afdeling Kennemerland werd, onder supervisie van het IPP, Amsterdam, op verscheidene plaatsen in de binnenstad stadskernonderzoek verricht.

Een onderzoek op het Begijnhof (hoek Groene Buurt), toonde aan dat de bewoning daar in de 11e-12e eeuw op het zand van de Oude Duinen is begonnen en zich tot op heden heeft gehandhaafd. Hierdoor heeft zich een ophogingspakket van ca 1 m dikte gevormd. Grondsporen uit de vroegste bewoningsfase waren enkele afvalkuilen en een greppeltje dat mogelijk afwaterde naar een waterloop op de plaats van de huidige Bakenessergracht.

Ook aan de Lange Veerstraat en aan de noordzijde van de Grote Markt bleek de oudste bewoning in de 11e-12e eeuw dateerbaar. Aan de Lange Veerstraat lag tussen het oude duinzand en de Laat-Middeleeuwse bewoningslagen een lichtgrijze laag (akker?) die door scherven van inheems aardewerk in de Romeinse tijd gedateerd kan worden.

Onder een pand aan de Jansstraat werden vijf bewoningsniveaus vastgesteld. Het oudste, 15e-eeuwse niveau lag 1.40 m onder het huidige maaiveld. Op oud duinzand werd, op 1.85 m diepte, een muurrestant van kloostermoppen aangetroffen.

Bron: SCHIMMER 1975.

Haarlemmermeer (afb. 11) Naar aanleiding van een melding van de heer A. Jonker, directeur openbare werken, werd een bezoek gebracht aan een aantal ondiepe bouwputten bij Zwaanshoek, op de westoever van het voormalige Haarlemmermeer. Op de bodem van deze bouwputten was, op ca 50 cm onder het maaiveld een patroon zichtbaar van evenwijdige, elkaar afwisselende stroken klei en venig materiaal. De kleibanen waren ca 20 cm breed, de breedte van de venige banen varieerde enigszins maar bedroeg in een aantal gevallen ca 70 cm. Het systeem was binnen de bouwputten waarneembaar over een oppervlak van ca 100 bij 150 m, maar het heeft zich waarschijnlijk verder uitgestrekt. Een nader onderzoekje, met assistentie van bouwkundig opzichter H. H. Oost, maakte duidelijk dat ter plaatse strooksgewijze kleiwinning heeft plaatsgevonden, mogelijk ten behoeve van de aardewerk- of steenindustrie. De klei is uitgegraven uit een, voor zover nu nog waarneembaar, ca 20 cm dikke laag, tot op een eronder liggende zandige laag. Tussen de lange uitgestoken banen zijn smalle kleirichels blijven staan (mogelijk om het grondwater te keren), terwijl de banen zelf zijn volgeraakt met venig materiaal. Hierin bevond zich 17e-eeuws aardewerk.

Heemskerk Zie p. 249.

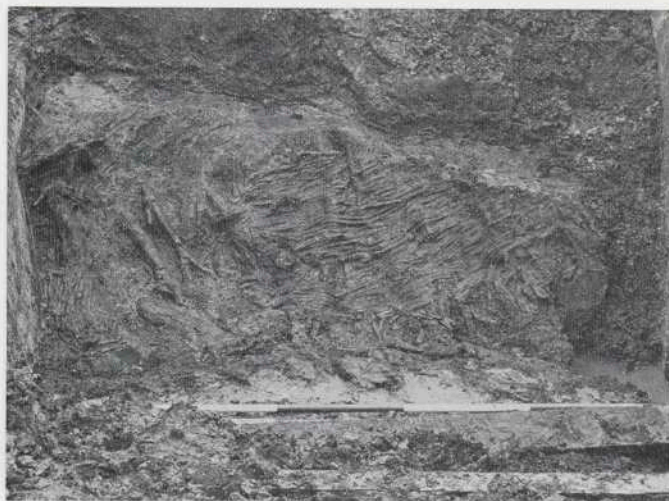
Hilversum De op het terrein van International Flavors and Fragrances vermoedelijk nog aanwezige restanten van een Vroeg-Middeleeuws grafveld (zie BAKKER/YPEY 1963-4, 40-52) zijn, tengevolge van een misverstand, bij de aanleg van een uitgediepte parkeerplaats naar alle waarschijnlijkheid grotendeels verloren gegaan.

Bron: BAKKER/HALLEWAS 1976.

Huizen Zie p. 241.

Medemblik (afb. 12) Het IPP, Amsterdam, verrichtte opgravingen op verschillende plaatsen in het oude centrum van Medemblik. Deze kunnen gezien worden als een vervolg op het onderzoek door IPP en ROB aan de Oude Haven, in 1970 (HALBERTSMA 1971; BESTEMAN 1974). Het onderzoek van 1970 bracht aan het licht dat te Medemblik mogelijk al in de Late Bronstijd maar zeker en definitief sinds de Vroege Middeleeuwen mensen woonden op een uitloper van de kreekrug van Abbekerk, die tevens zuidoever was van een natuurlijk water ter plaatse van de Oude Haven. Deze voorganger van de Oude Haven is ongetwijfeld de in de 10e eeuw vermelde *Medemelacha* (= Middenleek) waaraan Medemblik zijn naam ontleent. De bewoonde zuidoever van dit water werd onder druk van overstromingen sinds de 12e eeuw voortdurend opgehoogd, waardoor de langgerekte terpvorm ontstond die nu nog herkenbaar is.

Doel van het in het najaar van 1975 gestarte onderzoek was de aanwezigheid van prehistorische en de verspreiding en aard van de Vroeg-Middeleeuwse bewoning op de

Afb. 12 Medemblik. Beschoeiing (paaltjes met vlechtwerk) van een put uit de Late Bronstijd. Foto IPP.

zuidoever van de *Medemelacha* alsmede de ontwikkeling tot Middeleeuwse stad vast te stellen. Ook de noordoever zou nu onderzocht worden. Daartoe werden zowel ten zuiden als ten noorden van de Oude Haven twee opgravingen verricht. Het onderzoek werd gesubsidiëerd door de provincie Noord-Holland.

In een van de opgravingsputten werden, op een diepte van 2.30 m —NAP sporen van prehistorische bewoning aangetroffen: enkele greppels met daarin scherven van laat Hoogkarspel-aardewerk — te dateren in de Late Bronstijd. Gedeeltelijk in en op een dichtgeraakte greppel lag een soort platform van evenwijdig aan elkaar liggende stammen waarbij zich een ca 50 cm diepe kuil bevond. Deze was waarschijnlijk ovaal van vorm — het onderzochte vlak was te klein om dit met zekerheid vast te stellen — en had afmetingen van minsten 2.80×2.20 m. Deze put had een beschoeiing van in de breedterichting van de put neergelegde gebogen stammen, waarop zich vlechtwerk bevond: waarschijnlijk een aantal gevlochten matten. Verticaal ingeslagen paaltjes hielden het geheel op zijn plaats. Ook deze put bevatte Hoogkarspel-aardewerk.

Na de Late Bronstijd hield de bewoning ten zuiden van de Oude Haven op. Duidelijke verspoelingsverschijnselen, gevolgd door afzettingen van klei en gyttja zijn representatief voor deze periode die tot de Vroege Middeleeuwen duurt. Dan wordt de kreek-rug opnieuw bewoond, hetgeen op alle onderzoekspplaatsen op de zuidoever vastgesteld is. Vondsten van ruwwandig Mayener aardewerk en Frankisch gladwandig, dubbelconisch aardewerk dateren deze activiteit zeker al in de 1e helft van de 8e eeuw.

Een duidelijk Vroeg-Middeleeuws niveau ligt tussen 0.80 en 1.30 m —NAP. Eigenlijke huissporen werden niet aangetroffen zo dicht bij de oever. Mogelijk moeten deze iets zuidelijker gezocht worden en lagen de erven aan het water, want alleen de afwateringsgreppels, water- en afvalputten werden gevonden. Veel van het oorspronkelijke Vroeg-Middeleeuws niveau moet door latere Middeleeuwse overstromingen verdwenen zijn. Daarop volgde een intensieve ophoging, zichtbaar in dikke ophogingslagen die de zuidoever van de Oude Haven een terpachtig aanzien geven. De ophogingen vonden perceelsgewijs plaats, veelal gescheiden door plaggenwallen of een vlechtwand. Nog steeds lagen de huizen met de achtererven aan het water. Een vijftiental waterputten is in de periode vanaf de Vroege Middeleeuwen te dateren; huissporen werden pas vanaf de Late Middeleeuwen aangetroffen. Blijkbaar bouwde men, toen een rest van de *Medemelacha* als de Oude Haven bewaard bleef, de huizen aan de havenkant.

Welke invloed de Middeleeuwse overstromingen hebben gehad tonen de opgravingen ten noorden van de Oude Haven. Aan de westkant was daar geen spoor van prehistorische activiteit te zien. Op de hier zeer kleig-zavelige ondergrond, op meer dan 3.60 m —NAP, bevindt zich een nog meer dan 1 m dik pakket van lagen klei en gyttja die tot in de Vroege Middeleeuwen zijn afgezet. Daarboven is als gevolg van de eerder genoemde overstromingen alles verdwenen. Aan de oostkant van de noord-oever was de erosie, die blijkbaar vanuit het Almere binnendrong, nog heviger. Tot 4 m —NAP werd alleen zeer humeuze baggerachtige klei met cardiumschelpen aangetroffen die dateert van na de 12e-eeuwse overstromingen. De bewoning ten noorden van de Oude Haven kan niet voor het eind van de Middeleeuwen zijn aangevangen. Pas in de Late Middeleeuwen werd in het verdrinken land ten noorden van de tot een terp opgehoogde kreek een wierdijk aangelegd, waardoor een beschutte haven ontstond. Deze werd later vervangen door een iets noordelijker gelegen dijk. De huidige zeedijk ligt weer 50 m noordelijker. De ruimte tussen deze dijken kon niet eerder dan tegen het einde van de Middeleeuwen bebouwd worden, wat in overeenstemming is met de vondsten uit de ophogingslagen en putten.

Bron: BESTEMAN/BRANDT 1976.

Muiden Door de ROB, Amersfoort, werd een onderzoek ingesteld naar de kerktoren te Muiden, waarvan de westmuur tot op de vaste grond werd ontgraven. De toren bleek gefundeerd op in de grond gedreven elzenpalen. De ondergrond bestaat uit slap veen met rietwortels, waarop vette klei ligt. Het eertijds dicht bij de Vecht gelegen kerkterrein is, in fasen, ca 1.80 m opgehoogd, waardoor de toreningang onbruikbaar werd.

ROB, Amersfoort

H. HALBERTSMA

Niedorp: Terdick Uit de wand van een nieuw gegraven kavelsloot en de bouwvoor van een aangrenzende akker werden scherven van grijs kogelpotaardewerk (waaronder met bezemstreek-versiering) en vroeg steengoed verzameld, die wijzen op de aanwezigheid van een 12e-13e-eeuwse nederzetting. De vindplaats ligt in Terdick, aan de weg naar Oude-Niedorp.

Polder Grootslag Zie p. 241.

t SLOT te PURMEREND, in Noort Hollandt.

Afb. 13 Purmerend. 17e-eeuwse afbeelding van 't Slot, vanuit het zuidoosten gezien.

Polder Vier Noorder Koggen Zie p. 241.

Purmerend (afb. 13 en 14) De afbraak van enkele 17e-eeuwse panden, met het oog op de aanleg van een parkeerterrein, maakte het noodzakelijk een noodonderzoek in te stellen naar mogelijke restanten van de op deze plaats gelegen zuidgevel met woongebouwen van het vroeg 15e-eeuwse kasteel 't Slot. Het onderzoek werd, in de eerste helft van januari, verricht door de ROB, Amersfoort, en stond onder technische leiding van de heren M. J. A. de Haan en S. Bokma. Helaas moest worden vastgesteld dat de zuidwesthoek van het kasteel al aan de gemeentelijke graafwerkzaamheden ten offer was gevallen. De funderingen van het resterende deel van de voorgevel – de door twee achtkantige torentjes geflankeerde middenpartij tot en met de vierkante zuidoostelijke hoektoren – konden met behulp van gemeentepersoneel worden opgegraven. Een deel van het kasteel bevindt zich nog onder de huidige bebouwing. Consolidatie van de teruggevonden fundamenteën was, gezien de bestemming van het terrein, niet mogelijk; wel zijn de beide achtkantige hoektorentjes van het centrale gebouw door middel van een opgemetseld muurtje op het parkeerterrein aangegeven. Tijdens het onderzoek werd medewerking ondervonden van – onder anderen – de heren R. C. Hörchner, gemeentewerken, en V. L. Vree, archivaris.

St. Pancras Door leden van de Werkgroep Alkmaar van de AWN werd een systematisch veldverkenning ("Landesaufnahme") uitgevoerd op de smalle, noord-zuid gerichte strandwal van St. Pancras. Ondanks het feit dat deze strandwal in het verleden op veel plaatsen ten behoeve van de tuinbouw is afgezand heeft deze kartering belangrijke gegevens opgeleverd over de Laat-Middeleeuwse bewoning in dit gebied.

Afb. 14 Purmerend: 't Slot. Muurwerk uit verschillende bouwfasen. Foto ROB.

Daarover zal, na bestudering van het verzamelde materiaal, nog nader worden bericht.

Bij de voorbereiding van dit onderzoek kwamen reeds Laat-Middeleeuwse vondsten aan het licht van vijf verschillende vindplaatsen in St. Pancras: grijs kogelpot-aardewerk, waaronder met bezemstreek-versiering; blauwgrijs en Andenne-aardewerk; vroeg en laat steengoed; en een gouden postulaatgulden van Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht, 1423-1435 (determinatie Koninklijk Penningkabinet). De vondsten werden in het verleden gedaan bij ontzandingen en zijn in het bezit van de heer G. Tol te St. Pancras.

Texel Zie p. 242.

Texel: Den Burg Zie p. 244.

Texel: Oudeschild De oude waddendijk aan de oostkant van het eiland wordt door Rijkswaterstaat op deltahoogte gebracht. In het kader van deze werkzaamheden zijn op verschillende plaatsen bij Dijkmanshuizen (ten noorden van Oudeschild) dwarsdoorsneden door deze wierdijk gemaakt. Drie dijkprofielen zijn ingemeten door de heer C. Veld, Rijkswaterstaat, die hierover contact opnam met de ROB en zijn gegevens ter beschikking stelde.

Uitgeest-Koog-Noord Leden van de AWN-Werkgroep Zaanstreek e.o. verrichten een noodonderzoek in bestemmingsplan Koog-Noord waar bij de aanleg van een waterpartij scherven en een stukje tegelvloer waren aangetroffen. Op deze vind-

plaats lag vanaf de Middeleeuwen tot in de 18e eeuw de buurtschap Benes. Omstreeks 1100 zou de Abdij van Egmond er reeds kloostergoederen hebben gehad. Bij de opgraving bleek het plavuizenvloertje op een schelpenlaag gelegen te zijn. Verder kwam er een gedeelte van de fundering van een langwerpige huisje te voorschijn, met een breedte van ca 2.90 m en een lengte van ca 6 m. Nabij de westrand van de fundering werd een afvalkuil met 17e-eeuwse scherven opgegraven.

Bron: WESTERHEEM 1975, 176.

Wieringermeer Zie p. 246.

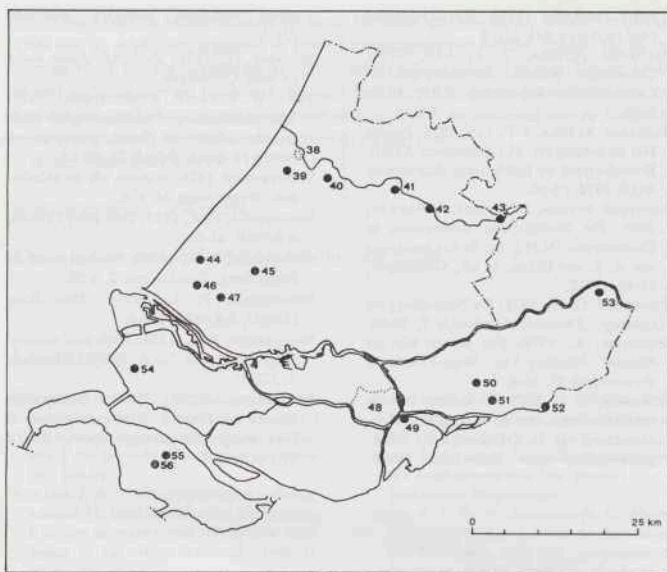
Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder Zie p. 248.

Literatuur

- BAKKER, J. A., 1959: Opgravingen te Hoogkarspel I, Het onderzoek van tumulus I en naaste omgeving, *Westfriese Oudheden* 2 (in *West-Frieslands Oud en Nieuw* 26), 158-91.
- BAKKER, J. A., 1966: Opgravingen te Hoogkarspel II, Grafheuvelresten bij tumulus I achter de watertoren, *Westfriese Oudheden* 9 (in *West-Frieslands Oud en Nieuw* 33), 168-75.
- BAKKER, J. A./J. YPEY, 1963-4: Vroeg-Middeleeuwse vondsten uit het Gooi, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* VIII, 40-60.
- BAKKER, J. A./L. H. VAN WIJNGAARDEN-BAKKER, 1967: Weesp, *NKNOB*, 12.
- BAKKER, J. A./P. J. WOLTERING, 1972: *Nota over oudheidkundige verschijnselen tussen Streekweg, Tolweg, Varresloot en Klein Immersloot, achter de watertoren te Hoogkarspel (N.-H.)*.
- BAKKER, J. A./D. P. HALLEWAS, 1976: Hilversum, I.F.F.-terrein, *BKNOB* 75, 261-3.
- BESTEMAN, J. C., 1974: Carolingian Medemblik; with contrib. by W. GROENMAN-VAN WAATERINGE and J. BARELDS, *BROB* 24, 43-106, (ter perse).
- BESTEMAN, J. C./R. W. BRANDT, 1976: Medemblik, *BKNOB* 75, 259-61.
- COCK, J. K. DE, 1954: Een Rijnarm bij Velsen?, *Westerheem* 3, 10-2.
- CORDFUNKE, E. H. P., z.j.: *Gemeentelijke Archeologische Commissie van Alkmaar: Kort verslag van de werkzaamheden in 1975*.
- CORDFUNKE, E. H. P./H. L. JANSSEN, 1976: Nieuwburg, Oudorp, gem. Alkmaar, *BKNOB* 75, 163-5.
- ENTE, P. J., 1963: *Een bodemkartering van het tuinbouwcentrum 'De Streek'*. Dissertatie Wageningen.
- ENTE, P. J./W. H. ZAGWIJN/W. G. MOOK, 1975: The Calais deposits in the vicinity of Wieringen and the geogenesis of Northern North Holland, *Geologie en Mijnbouw* 54(1), 1-14.
- ES, W. A. VAN, 1967: Texel: Den Burg, *NKNOB*, 126.
- ES, W. A. VAN, 1969a: Early-Medieval hand-made pottery from Den Burg, Texel, Prov. North Holland, *BROB* 19, 129-34.
- ES, W. A. VAN, 1969b: Excavations at Dorestad; a pre-preliminary report: 1967-1968, *BROB* 19, 183-207.
- GLASBERGEN, W./B. L. VAN BEEK/M. D. DE WEERD/P. VONS, 1974: Velsen-Zuid, *NKNOB*, 42-5.
- HALBERTSMA, H., 1971: Medemblik, *NKNOB*, 72-4.
- HALBERTSMA, H./J. A. TRIMPE BURGER, 1964: Assendelft, *NKNOB*, kol. 100-1.
- HALLEWAS, D. P., 1976: Vier Noorderkogen, *BKNOB* 75, 258.
- HELDERMAN, E. J., 1971: Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek. II. Romeinse Tijd, *Westerheem* 20, 52-83.
- MODDERMAN, P. J. R., 1974: Een drieperiodenheuvel uit de Midden Bronstijd op het Bullenland te Hoogkarspel, *West-*

- friese Oudheden* 15 (in *West-Frieslands Oud en Nieuw* 41), 251-9.
- REGTEREN ALTENA, J. F. VAN, 1975: Gemeenten Andijk, Bovenkarspel en Grootebroek, *Jaarverslag ROB*, 1973, 8-10.
- REGTEREN ALTENA, J. F. VAN, 1976: Polder Het Grootslag (N.-H.) gemeenten Andijk Bovenkarspel en Enkhuizen, *Jaarverslag ROB*, 1974, 13-20.
- REGTEREN ALTENA, J. F. VAN/J. A. BAKKER, 1966: De Neolithische woonplaats te Zandwerven (N.H.), in: *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 2e ed., Groningen, 33-40, 171-2.
- RENAUD, J. G. N., 1971: De Nieuwburg bij Oudorp, *Alkmaars Jaarboekje* 7, 50-66.
- SCHERMER, A., 1976: Een stenen bijl uit Nieuwe Niedorp in West-Friesland, *Westerheem* 25, 16-8.
- SCHIMMER, J. J., 1975: Overzicht van de veldactiviteiten van de Werkgroep Kennemerland van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland: Werkgroep Haarlem, *Jaarboek Haarlem*, 251-5.
- SCHOORL, H., 1973: *Zeshonderd jaar water en land*, Groningen.
- TENT, W. J. VAN/P. J. WOLTERING, 1973: The distribution of archaeological finds on the island of Texel, province of North-Holland, *BROB* 23, 49-63.
- WESTERHEEM, 1975: Nieuws uit de afdelingen, *Westerheem* 24, 176.
- WOLTERING, P. J., 1972: Den Burg (Texel), *NKNOB*, 43-6.
- WOLTERING, P. J., 1973a: Wonen rond de Hoge Berg, *Texel* 6, no. 2, 2-20.
- WOLTERING, P. J., 1973b: Den Burg (Texel), *NKNOB*, 126-9.
- WOLTERING, P. J., 1974: 2000 jaar wonen: Opgravingen op Texel, *Spiegel Historiae* 9, 322-35.
- WOLTERING, P. J., 1975: Occupation history of Texel I. The excavations at Den Burg: preliminary report, *BROB* 25 (ter perse).

Drs. P. J. Woltering is provinciaal archeoloog van Noord-Holland; adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort; tel. (033) 1 26 48.

Afb. 15 Overzicht van vindplaatsen en veldverkenningen in Zuid-Holland in 1975. Voor de perioden (kolom 3) zie p. 234, Tek. ROB.

Alphen a.d. Rijn	41 (LM)	p. 269
Delft	45 (LM)	p. 270
Dordrecht	49 (LM)	p. 270
Giessenburg	51 (LM)	p. 276
Gorinchem	52 (LM)	p. 276
Hagestein	53 (R)	p. 267
Hazendonk	50 (N)	p. 263
Leiden	40 (R)	p. 267

De Lier	47 (LM)	p. 278
Naaldwijk	46 (II, VM, LM)	p. 265
Poeldijk	44 (R)	p. 267
Rockanje	54 (LM)	p. 277
Sommelsdijk-Kamerweg	56 (LM)	p. 279
Sommelsdijk-Voorstraat	55 (D)	p. 278
Valkenburg	38 (R)	p. 267
Wassenaar	39 (LM)	p. 279
Woerden	43 (R)	p. 267
Zwammerdam	42 (R)	p. 269
Zwijndrechtse Waard	48 (R)	p. 269

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1975

door

HERBERT SARFATIJ

Prehistorie

Hazendonk (gem. Molenaarsgraaf) (Afb. 16, 17, 18) Het onderzoek van de Hazendonk bij Molenaarsgraaf werd in 1975 met een tweede opgravingscampagne voortgezet, in de periode 16 juli tot 19 september. Evenals het vorig jaar werd weer assistentie verleend door een groot aantal scholieren en studenten, die in ploegen van circa 20 man telkens gedurende twee weken hadden ingeschreven voor het werkkamp. Ook dit jaar werd gastvrijheid genoten op de boerderij van de heer J. A. Baan te Molenaarsgraaf.

Nadat bij een verkennend onderzoek in 1966 en door middel van een pollendiagram met ¹⁴C-dateringen bewoning was aangetoond in verschillende fasen van het neolithicum, werd in 1974 een werkschema voor een opgraving vastgesteld.

Ten eerste kon worden verwacht, dat de top van de donk door latere erosie, doorworteling en dierwerking volledig verstoord was. Om dit te verifiëren werden enkele sleuven op het niet-overdekte deel van de helling aangelegd en één sleuf dwars over de top. In 1975 werd dit laatste project afgerond. De sleuf geeft een goed beeld van de conserveringsomstandigheden op de donktop, die naar de randen toe steeds beter worden.

Ten tweede werden langs de rand van de donk en op zodanige afstand daarvan, dat het zand zich op 1,5 à 2 m diepte bevindt, een reeks kleine testputten uitgegraven met onderlinge afstanden van 15 m. Het is de zone waarin de vondstomstandigheden, de vondstrijkdom en de werksomstandigheden tezamen het gunstigste resultaat opleveren. Door middel van deze systematische bemonstering is het mogelijk de ruimtelijke verbreiding van de verschillende woonkernen vast te stellen. In aansluiting op de 12 testkuilen van 1974 (*BKNOB* 74, 1975, 93-95) werd in 1975 de reeks uitgebreid met 3 kuilen aan de oostzijde van de donk en 4 kuilen in het westelijke deel. De meeste aandacht concentreerde zich echter op twee bijzondere projecten.

In put 34, aan de noordzijde van de donk, werd in het Laat-Vlaardingen-niveau aan de basis van een ondiep, met fijn zand gevuld geulensysteem, een zeer dichte vondstconcentratie ontdekt. Het is een plaats waar men circa 2100 v.Chr. de afval weg wierp: vooral slachtafval, maar ook gebroken aardewerk, wat vuursteen en steen. Het materiaal lijkt slechts in geringe mate te zijn verspoeld. In totaal zijn circa 5000 vondsten in kaart gebracht. Voor de datering zijn twee scherven van AOO-bekers van groot belang. Op de geulvulling ligt een erosie-afzetting, waarin een groot fragment van een halspotbeker in primaire ligging werd aangetroffen. Het is het beste document van de laatste bewoning op de Hazendonk.

In de drie testkuilen aan de oostzijde van de donk werd telkens een rij houten palen aangetroffen, die waarschijnlijk alle tot één structuur, een palissade, behoren. Deze is stratigrafisch als Vroeg-Vlaardingen gedateerd. Om een duidelijk beeld hiervan te

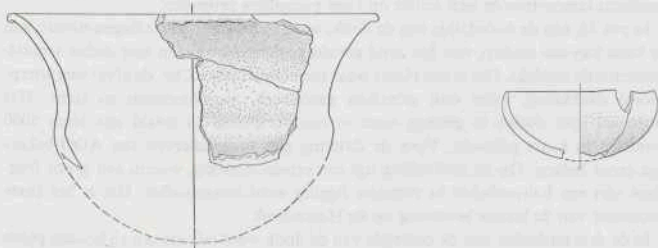

Afb. 16 Hazendonk. Peddel (Vroeg-Vlaardingen, ca. 2400 v.Chr.). Foto RMO.

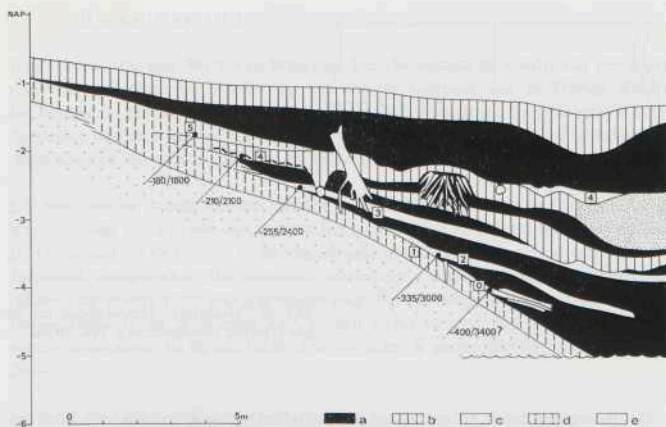
krijgen werd put 8 van 3×3 m vergroot tot 6×6 m. De palenrij blijkt nogal heterogeen van samenstelling te zijn: paalsporen, fraai en slecht bekapte paalstompen, zowel van rond- als van splijthout, wisselen elkaar in groepjes af. Toch kan er geen twijfel over bestaan, dat we met één structuur te maken hebben.

Aan de oostzijde van de donk is het Vroeg-Vlaardingen-niveau zeer dik ontwikkeld en op een enkel punt lijkt het zich zelfs in tweeën te splitsen. Het ziet er naar uit, dat we of met herhaalde of met een langdurige bewoning binnen de Vroeg-Vlaardingen fase te maken hebben. Door de uitbreiding van put 8 kon van deze fase een grote hoeveelheid materiaal verzameld worden. De typologie van het aardewerk en ^{14}C datering zullen tenslotte kunnen aantonen of we hier met een primaire gelaagdheid of met erosie-afzettingen te maken hebben. Een bijzondere vondst uit deze lagen is een fraai houten blad met steel, waarschijnlijk een peddelblad. Even belangrijk, maar minder spectaculair, zijn twee scherven met diepsteekversiering, die tot de Drouwen C- of D-fase van de trechterbekercultuur moeten behoren. Opvallend is het tot op heden ontbreken van delen van zgn. bakplaten en de grote zeldzaamheid van kraaghalsflesjes.

In de uitgebreide put 8 werd onder de Vroeg-Vlaardingen-lagen materiaal gevonden van de Hazendonk-cultuur, zij het op het oog typologisch enigszins verschillend van het eerder gevonden materiaal in de putten 5, 25 en 26. Het lijkt een tweede concentratie (= woonplaats) te zijn, corresponderend met een iets hoger gelegen loopvlak in

Afb. 17 Hazendonk. Tulpbeker en klein bakje van de Michelsberg-cultuur. Tek. RMO.

Afb. 18 Hazendonk. Schematische doorsnede door de afzettingen op de donkhelling, met daarin aangegeven de ouderdom (in ^{14}C jaren v.Chr.) en de oorspronkelijke diepte (in cm beneden NAP) van de verschillende oude loopvlakken (= vondstlagen), volgens de stand van kennis na de tweede opgravingscampagne. (a) veen; (b) klei; (c) donkzand; (d) bodemprofiel top donkzand en erosie-afzettingen; (e) vondstlagen/loopvlakken: 5 Laat-Klokkbeker, 4 Laat-Vlaardingen, 3 Vroeg-Vlaardingen, 2 Hazendonk, 1 Michelsberg, 0 Swifterbant (?). Tek. RMO.

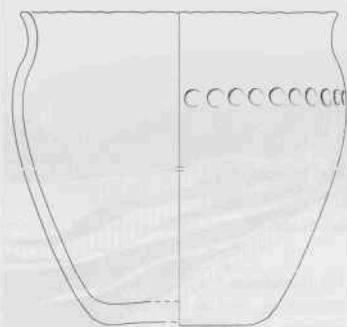
het veen. In het zand van de donk op de bodem van de werkputten tekenden zich enkele kleine, ronde kuilen af, welke geassocieerd lijken te zijn met een geheel nieuwe groep aardewerk. Dit is met organisch materiaal verschaald, ten dele besmeten of voorzien van zwak ontwikkelde 'Tupfenleisten' langs de rand. De cultureel/chronologische plaats van deze vondstgroep is nog niet volkomen duidelijk. Een plaatsing vóór of gelijktijdig met het Hazendonk-aardewerk en culturele affiniteiten met de Michelsberg-cultuur lijken momenteel waarschijnlijk.

Het is de bedoeling in 1976 de opgraving af te ronden met een verkenning van het meest westelijke deel van de donk, een volledige opgraving van de afval-concentratie uit de Late Vlaardingen-periode en een nader onderzoek rond laatstgenoemd aardewerk.

RMO, Leiden

L. P. LOUWE KOIJMANS

Naaldwijk (Afb. 19) In de bouwput voor het nieuwe zwembad ten oosten van de Hoogwerf werd, na een melding door de heer J. Emmens uit Naaldwijk, een nader onderzoek ingesteld. In verband met de nieuwe geologische kartering van het kaartblad 37 West en de hierbij aansluitende kartografische inventarisatie van archeologische vindplaatsen, lag hier een sleutelpunt om de ontwikkeling van het landschap en zijn bewoning in detail te bestuderen.

Afb. 19 Naaldwijk. Harpsted-pot uit de late IJzertijd (reconstructie). Tek. ROB.

De ondergrond bleek te bestaan uit een geulafzetting, waarop zich veen heeft gevormd. In de onderste centimeters van dit veen werden fragmenten van een zogenaamde Harpsted pot uit de vroege ijzertijd gevonden (Afb. 19). Reeds eerder was dit veen (12 cm dik) in een boring van de Rijksgeologische Dienst (RGD) geconstateerd. Bij een pollenanalyse van deze boring door J. de Jong (RGD) werden in dit veen graanpollen aangetroffen. De onderste 5 cm van het veen gaven een ^{14}C datering van 2445 ± 35 BP (GrN-6493). Beperken we ons hier tot de bewoningsgeschiedenis, dan wijzen bovenstaande gegevens op een bewoning van deze omgeving, waarschijnlijk op de genoemde geulafzetting, in de vroege ijzertijd.

Op het veen ligt een kleidek, dat in een deel van de bouwput door een woonlaag werd bedekt. Bij deze woonlaag hoort een flinke greppel waarin diverse vondsten uit de Romeinse tijd werden aangetroffen. Uit deze gegevens blijkt dat het kleidek in de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling moet zijn afgezet, tijdens de Duinkerke I transgressie fase. De bovengenoemde ijzertijd bewoning is ten gevolge van de Duinkerke I overstromingen afgebroken. Het vers opgeslibde land werd aan het begin van de Romeinse tijd of juist daarvoor gekoloniseerd. De hier reeds vroeger opgegraven inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd (Holwerda 1936) – waar de nu gevonden greppel toe behoort – is daarvan een der tot stamelen gebrachte getuigen.

De Romeinse woonlaag was gedeeltelijk bedekt, gedeeltelijk geërodeerd door een weer jonger sedimentpakket. Op het erosievlak werd als jongste vondst een randfragment van een 12e-eeuwse kogelpot gevonden. Hoger in dit sediment werd een zwak ontwikkeld bodemprofiel met 12e-eeuwse vondsten vastgesteld. Deze gegevens tonen dat de zee hier pas weer in de volle middeleeuwen toesloeg, waarschijnlijk in de 12e eeuw. Mede op grond van gelijksoortige waarnemingen op andere vindplaatsen kan worden geconcludeerd, dat het door Van Liere vastgestelde zogenaamde Westlanddek niet uit de laat-romeinse tijd en vroege middeleeuwen dateert, doch pas in de 12e eeuw werd afgezet.

ROB, Amersfoort
Rijksgeologische Dienst, Haarlem

D. P. HALLEWAS en J. F. VAN REGTEREN ALTENA
A. P. PRUISSERS

Romeinse tijd

Hagestein De heer W. J. van Weers uit Utrecht meldde de vondst van een groep scherven van inheemse makelij op de uiterste westpunt van de Hooge Waard. De vindplaats bevindt zich ten zuiden van het industrieterrein van Hagestein langs de nieuwe weg naar het centrum van het dorp. De datering van dit altijd weerbarstigste materiaal kan alleen zeer grof zijn: in de Romeinse tijd.

Leiden Na de aanleg van een zandtransportleiding in de Kleine Cronesteinse of Knotterpolder werd in een weiland aan het eind van het zgn. Boerenpad door de heer D. Graveland uit Oegstgeest in de losgewoelde grond een concentratie van Romeins aardewerk aangetroffen. Het materiaal bestaat uit vaatwerk en enig bouw materiaal; inheems aardewerk komt zeer spaarzaam voor. Vermoedelijk heeft hier, pal ten zuiden van de limes, in de 2e-3e eeuw na Chr. een kleine nederzetting gelegen, zoals ook verder oostwaarts, in bijvoorbeeld Zoeterwoude, is geconstateerd (*NKNOB* 1973, 29-31).

Naaldwijk Zie p. 265.

Poeldijk (gem. Monster) De heer M. C. M. van Adrichem te Honselersdijk meldde de vondst van Romeins en inheems aardewerk bij de aanleg van een riolerings-sleuf ten noordwesten van de Dr. Weitjenslaan te Poeldijk. Onder een tweedelig kleidek van 0.80 tot 1.20 m bevond zich een zwarte laag waaronder een met vuile grond gevulde ingraving. Uit deze laatste werd het vondstenmateriaal geborgen. Datering: wederom 2e-3e eeuw na Chr. De situatie werd op tekening vastgelegd door de heer C. van der Doef te Kwintsehl. Deze vindplaats is het zoveelste bewijs voor de dichte bewoning die het Westland in de Romeinse tijd gekend heeft.

Valkenburg Als uitvloeisel van de opgraving door de ROB op De Woerd in 1972 (*SARFATIJ* 1975; *NKNOB* 1973, 130-133) werd door de heer S. Bokma (ROB) een veldkartering uitgevoerd in het gebied vanaf De Woerd tot aan het centrum van het dorp. Geconstateerd kon worden dat ruwweg de gehele strook tussen Achterweg en de Voorschoterweg vanaf de Zonneveldsloot tot in het dorpscentrum in de Romeinse tijd in gebruik is geweest. Het verloop van de Rijnsoever in de Romeinse tijd even ten westen van de Voorschoterweg kon uit de verspreiding der vondsten afgeleid worden. Tevens kon worden vastgesteld dat het noordelijke gedeelte van De Woerd, langs deze oude oever, in de Karolingische tijd opnieuw bewoond is geweest.

Woerden (Afb. 20) In de loop van de tijd zijn in het centrum van Woerden geregeld Romeinse vondsten gedaan, die samen zouden kunnen hangen met het militaire fort (castellum) Lauri dat in de ondergrond vermoed wordt (*BOGAERS* en *RÜGER* 1974, 53-54). Hierop wijzen ook de resultaten van een recent proefonderzoek door de archeologische werkgroep van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging onder een huis aan de Hooge Woerd (*BEUNDER* 1975). De bouwput voor het nieuwe politiebureau aan de Kruittorenweg bood andermaal de gelegenheid onderzoek, nu op grotere schaal, te verrichten. Dit vond plaats van 1 tot en met 24 april 1975 en was mogelijk

Afb. 20 Woerden. Gedeelte van het zuidelijke profiel in de bouwput voor de schietkelder van de politiekazerne aan de Kruittorenweg met enkele palen van oeverversterkingen langs de voormalige Linschoten (?). Foto C. A. Kalee, Utrecht.

gemaakt door een subsidie van de provincie Zuid-Holland. De bouwput bevond zich zo ver van de veronderstelde plaats van het castellum, dat dit niet geraakt kon worden. Gevonden werd de verdwenen oever van een rivier, waarin versterkingen van elzen palen en houten vlonders waren aangebracht, alsmede twee steigers met zwaardere palen die vermoedelijk een insteekhaventje geflankeerd hebben. De rivier kan de Linschoten, de Rijn of een onbekende zijtak van de Rijn geweest zijn. Het militaire karakter van de Romeinse nederzetting te Woerden is door de vondsten uit dit onderzoek wel verzekerd, blijkens dakpanstempels, een fragment van een schild, kogels en enige graffiti op de onderzijde van Zuidgallische terra sigillata. Er werd relatief veel terra sigillata gevonden, meer dan 600 scherven, waarbij 43 met naamstempel. Het overgrote deel is van Zuidgallische herkomst, slechts 5% is Oostgallisch. Op grond van de vondsten kan men concluderen dat de aanleg van de oeverversterking tussen 80 en 90 na Chr. voltooid moet zijn geweest. Boven de oeverversterkingen werd in de 2e of 3e eeuw een ophoging van klei aangebracht. Vele botten van talrijke diersoorten werden geborgen. Uit het zadenonderzoek viel op te maken dat koriander, papaverzaad en vijgen gegeten waren.

Bron: BOGAERS en HAALBOS 1975.

Zwammerdam (gem. Alphen aan de Rijn) De ligging van het Romeinse fort (castellum) te Zwammerdam heeft geleid tot verschillende theorieën over de heerweg op de linker oever van de Rijn, waardoor het castellum met de overige forten van de grensverdediging verbonden was. De vondst van een grindpakket ten zuidoosten van het castellum langs de huidige spoorbaan, bood de mogelijkheid deze theorieën nader te toetsen. Geconstateerd moest evenwel worden, dat dit grind onmogelijk onderdeel van de bewuste weg kan hebben uitgemaakt. Tot de 2e eeuw bevond zich hier de oever van de Rijn; eerst nadien is er verlanding opgetreden, die echter niet geleid heeft tot het alsnog aanleggen van een weg. De exacte ligging van de weg blijft derhalve voorlopig duister.

Bron: HAALBOS 1976.

Zwijndrechtse Waard De heer G. Alders uit Alblasserdam heeft, in nauwe samenwerking met de heer G. van den Beemt (ROB), een systematische veldverkenning (een zgn. Landesaufnahme) uitgevoerd in de Zwijndrechtse Waard. Aan de summier archeologische kennis van dit gebied kon een grote uitbreiding gegeven worden. Met bijzondere nadruk moeten hier vermeld worden het relatief grote aantal Romeinse vondsten langs de Waal en de Devel, waaruit de hoge ouderdom van deze riviervluchten als bases van bewoning overtuigend is gebleken. Het eindverslag van de veldverkenning zal eerlang uitvoerig gepubliceerd worden.

Middeleeuwen en later

Alphen aan de Rijn De heer J. Hoogeveen uit Alphen aan de Rijn meldde de vondst van middeleeuws aardewerk (Pingsdorf, Paffrath, kogelpot) uit de wand van een sloot gegraven voor een spuitkade rond het nieuwe industrieterrein ten westen van Alphen. De vindplaats ligt pal ten noorden van de Molenwetering in de Polder

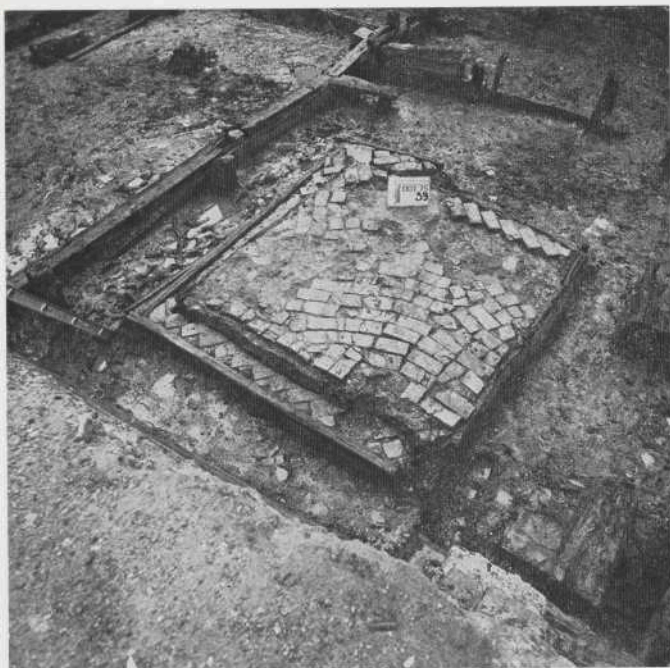
Afb. 21 Dordrecht. Opgraving langs de Heer Heiman Suisstraat (rechts); op de achtergrond de Wijngaardstraat. Vooraan funderingen van houten 'werkplaatsen'; achteraan twee muren van een bakstenen huis; in het midden twee werkvloertjes. Foto ROB.

Kerk en Zanen. Reeds in 1942 heeft de heer Hoogeveen op dezelfde plek vergelijkbare vondsten verzameld. Het terrein met een ondergrond van klei (GM 109a op de Geomorfologische Kaart van Nederland, Kaartblad 31W (Utrecht)) ligt hier enigszins hoger dan zijn omgeving. De vondsten bevonden zich in een donkere baan vlak onder de teellaag. De datering is late 12e/vroege 13e eeuw. Vermoedelijk heeft hier een kleine ontginningsnederzetting gelegen. Enkele begeleidende vondsten uit de Romeinse tijd kunnen van elders aangevoerd zijn en hoeven niet op bewoning ter plaatse te duiden.

Delft De werkzaamheden van de Stichting Altena, die sedert 1969 opgravingen uitvoert op het terrein van kasteel Altena, werden ook in 1975 voortgezet.

Dordrecht (Afb. 21-25) In 1975 – van 21 april tot 28 november – startte de tweede fase van het stadskernonderzoek in Dordrecht. Werd in de eerste fase, 1968-1971, het gebied ten westen van de Voorstraatshaven onderzocht – men zie SARFATIJ 1972 en *NKNOB* 1972, 136-138 voor het laatste voorlopige bericht –, nu stond een gebied centraal aan de andere zijde van de haven. Dit gebied, gelegen rond de Nieuwkerk, is het oude Heer Danielsambacht dat deel uitmaakte van de heerlijkheid van de Merwede tot het in 1304 door de stad werd geïncorporeerd. In het zuidwestelijke deel

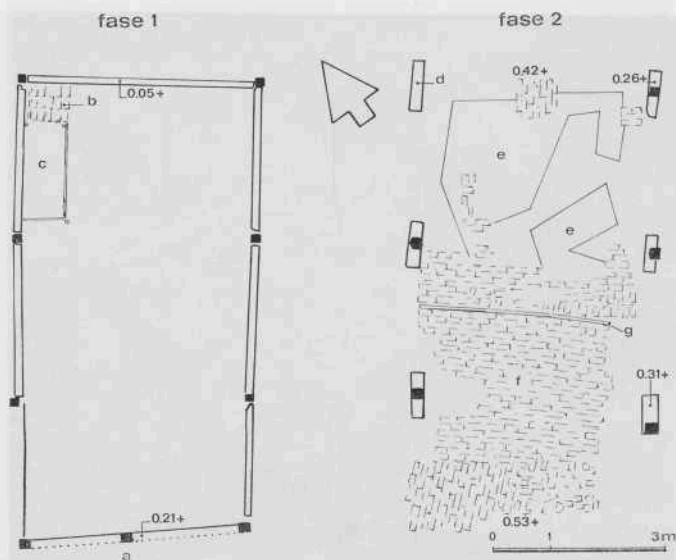

Afb. 22 Dordrecht. Twee werkvloertjes van baksteen boven elkaar. Foto ROB.

van dit gebied werd een terrein onderzocht op de noordwestelijke hoek van de Heer Heiman Suisstraat en de Wijngaardstraat.

Zoals elders in de stad bleek ook hier het terrein tijdens de duur van de bewoning sterk te zijn opgehoogd: huidig maaiveld gemiddeld op 1.80 m +NAP, vaste ondergrond op 3.50 m -NAP. Deze ondergrond bestond uit meer of minder kleiig veen, dat onderdeel uitmaakt van het uitgestrekte zuid-west-hollandse veengebied, waarin tijdens de middeleeuwen door ontginning omvangrijke waarden ontstonden zoals de nabij gelegen Alblasserwaard. Rondom Dordrecht is door overstromingen, m.n. sedert 1421, dit veenland grotendeels opgeruimd, maar binnen de stadsmuren is het onder de ophogingen en de bewoning bewaard gebleven.

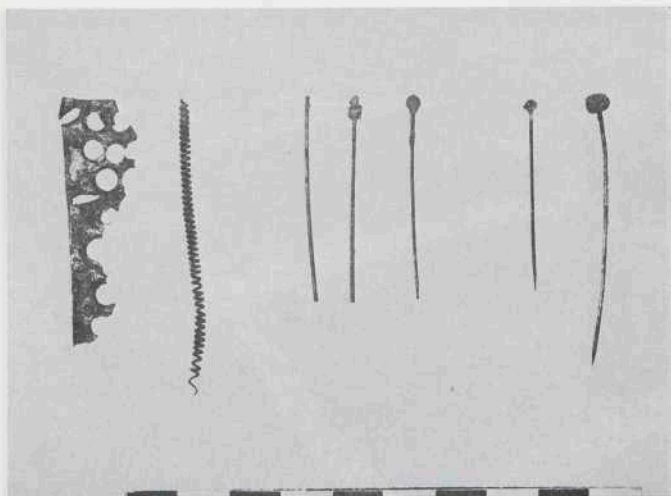
Archeologica in de onderste ophopingslagen wijzen op een ingebruikneming van het terrein aan het begin van de 14e eeuw en het is aannemelijk dit in verband te brengen met de genoemde overgang van Heer Danielsambacht naar de stad. De ophoging bestond overwegend uit kleiplagen met hier en daar mestlagen. Opvallend

Afb. 23 Dordrecht. Een 'werkplaats' in twee fasen. Fase 1 met houten wandstaanders in de grond gedreven en liggende wandfunderingsbalken. a Heer Heiman Suisstraat; b bakstenen vloertje (= stoep voor (?)) c met hout omklede afvalplaats. Fase 2 met houten wandstaanders met rechte onderkant op slossen; geen resten van wandconstructie. d slof zonder staander; e zandbed voor f bakstenen vloer; g scheidingsbalk in de vloer. Tek. ROB.

waren de vele ingraven die veelal met huisvuil gevuld waren, enkele ook met zuivere mest. Het relatief veel voorkomen van mest mag een aanwijzing zijn voor het belang van de veehouderij binnen de stadsmuren. Langs de Heer Heiman Suisstraat werd de ophoging bijeengehouden door een combinatie van staand en liggend hout, in principe op dezelfde wijze als bij het archeologische onderzoek elders in de stad was aangetroffen, maar veel minder regelmatig van uitvoering. De palenrijen loodrecht op de straat weerspiegelden meestal ook nu weer een eerste vorm van verkaveling tijdens de ophoging. Veelal werd de lijn later aangehouden als perceelsgrens bij het verschijnen van de bebouwing. Slechts een enkele maal vond een verschuiving plaats. Zowel de veranderde als de onveranderde percelen hadden een breedte van ongeveer 4 m.

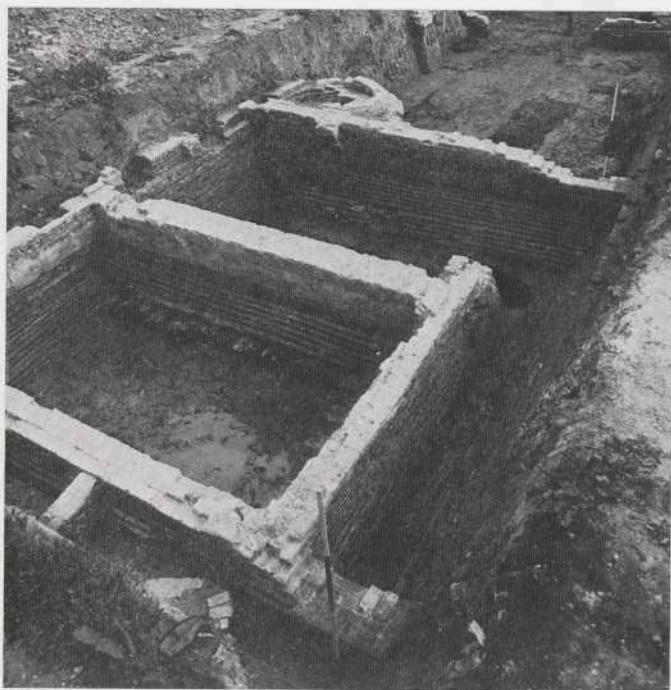
Op een diepte van 1.75 m —NAP deden zich de eerste sporen van bebouwing voor. Deze werden hogerop steeds talrijker, met name boven 0.40 m —NAP. Deze sporen bestonden uit palen in rijen op de kavelgrenzen, soms met gebruikmaking van de palen uit de scheidingsbalken in de ophoging. De palen zullen gefunctioneerd hebben als staanders in de lange wanden van eenscheppige gebouwen, daarop wees wel de regel-

Afb. 24 Dordrecht. De productiegang in een 14e-eeuwse speldenmakerij. Overblijfselen gevonden in een van de 'werkplaatsen'. Links een plaatje koperblik waaruit de schijfjes voor de koppen gestansd worden en in een spiraal opgedraaid koperdraad. Midden het maken van de kop aan een eindje recht afgesneden koperdraad. Rechts spelden met aangevijlde scherpe punt. Foto ROB.

matige paarsgewijze positie, maar van de constructie van de opstand waren nauwelijks resten achtergebleven. Enige malen waren de staanders met rechte onderkant gefundeerd op houten poeren. Een enkele keer bevond zich nog in de wand een liggende plank met een groef aan de bovenzijde, waarop men een houten wand denken kan. Slechts op één plaats lukte het ook de voorgevel langs de straat vrij te leggen, waardoor een totaal grondplan van 8×4 m ontstond (Afb. 23). Verschillende bouwfasen konden in deze eenschepige bouwwerkjes geconstateerd worden. Over de functie bestaat geen zekerheid. Voor woondoelinden lijken de bouwsels enerzijds te licht, anderzijds missen zij daarvoor ook de gebruikelijke toevoegingen zoals een haard, een kelder, putten e.d. Voorlopig willen wij in deze bouwsels loodsvormige werkplaatsen zien, die aaneengerijd loodrecht op de Heer Heiman Suisstraat waren gebouwd. Begeleidende vondsten van afval hier en daar wezen ook op een ambachtelijk gebruik (Afb. 24).

Van een dergelijk gebruik zouden tevens een aantal kleine vloertjes afkomstig kunnen zijn, die in een aantal gevallen, maar niet in alle, met deze 'werkplaatsen' samenhangen. De vloertjes, steeds in het midden van de percelen gelegen, bestonden uit één laag van losse bakstenen of plavuisjes gevat in een houten raamwerk of een rol-

Afb. 25 Dordrecht. Woontoren gezien vanuit het zuidoosten. Binnen de grote en diep gefundeerde oorspronkelijke rechthoek is links een kleinere en gedeeltelijk hoger gefundeerde onderverdeling aangebracht. Op de pleisterlaag binnen deze laatste zijn twee vloerniveaus te onderscheiden. Bij het bovenste niveau behoort de later aangebouwde traptoren buiten de grote omtrek. Foto ROB.

laagje van baksteen (Afb. 22). De buitenomtrekken varieerden sterk (van 0.70×0.70 m tot 2.20×2.20 m), evenals de diepteligging (diepste op 2.70 m — NAP, hoogste op 0.20 m + NAP). Wanneer men alle percelen combineert, konden zeven niveaus onderscheiden worden met een tussenafstand van 10 tot 45 cm. Enkele vloertjes vertoonden brand- of slijtsporen, de meeste waren echter 'steriel'. Aansluitende grotere vloerniveaus van aangestampte aarde waren soms herkenbaar, een enkele maal zelfs met enig kolengruis bij het baksteenvloertje. Hoewel ook hier overtuigende bewijzen ontbreken, willen wij deze vloertjes niettemin als ambachtelijke werkvloertjes beschouwen.

De rij van houten 'werkplaatsen' werd op één perceel onderbroken door een bakstenen gebouw, dat eveneens met de korte gevel naar de straat gekeerd stond. Bij een

breedte van 4.50 m had het een vermoedelijke lengte – de voorgevel kon niet worden vrijgelegd – van 9.00 m. Dit gebouw was wel een woonhuis; verschillende bouwfasen en een viertal vloerniveaus (tussen 0.26 m – NAP en 0.15 m + NAP) konden geconstateerd worden. De aanleg dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 14e eeuw.

De strook met bebouwing langs de Heer Heiman Suisstraat onderscheidde zich wel van het naar het noorden aansluitende terreingedeelte. Hier bestond de ophoging uit een vrij schone stapeling van kleiplaggen, terwijl ook de ingravingen die hier en daar voorkwamen opmerkelijk weinig bevatten. Er was echter voldoende om te kunnen vaststellen dat de ophoging hier had plaats gevonden vanaf de tweede helft van de 14e tot in het begin van de 15e eeuw.

De bebouwing op deze nieuwere ophoging bestond aanvankelijk alleen uit een geïsoleerd bakstenen gebouw van respectabele afmetingen (6.75 × 7.50 m), als een soort vrijstaande woontoren (Afb. 25). Ook hier weer een gefaseerde opbouw: minsten vier bouwfasen, een drietal vloerniveaus (op 0.75, 1.35 en 1.55 m + NAP) en een gebruiksduur vanaf de 15e tot vermoedelijk in de 17e eeuw. Naam noch geschiedenis van dit bouwwerk zijn, op het moment dat dit voorlopig verslag geschreven wordt, bekend.

Ten oosten van het gebouw, in de richting van de Wijngaardstraat, lag een serie vierkante en rechthoekige beerputten, alle met hout omzoomd. De datering van deze beerputten sloot aan bij de datering van de 'woontoren'. De ophogingslagen op dit terreingedeelte vertoonden een aflopende lijn naar het oosten. Dit hangt vermoedelijk samen met het nog lang voorkomen van een gracht ter hoogte van de huidige Wijngaardstraat.

Deze fase van het stadskernonderzoek te Dordrecht heeft dus aangetoond, dat het oorspronkelijke veengebied in dit stadsdeel is ontsloten vanuit de zijstraten op de Voorstraat, die te beschouwen zijn als dijkstraten het achterland in. Zulk een dijkstraat is de Heer Heiman Suisstraat, waarvan de aanleg teruggaat op de laat-13e-eeuwse burgemeester Heyman Suus. Na de overgang van het Heer Danielsambacht naar de stad aan het begin van de 14e eeuw zal de straat verlengd zijn en door middel van ophogingen voorzien zijn van bouwterrein aan weerszijden. Aan een zijde verrees in ieder geval een rij houten werkplaatsen en één bakstenen huis, alle dwars op de straat. Het achter deze rij gelegen terrein, dat tevens achter de huizen langs de Voorstraat lag, werd in een later stadium opgehoogd. Hier verrees in de 15e eeuw een bakstenen woontoren; het hier omheenliggende terrein liep af in oostelijke richting naar een gracht ter hoogte van de Wijngaardstraat. Van de 16e tot de 18e eeuw werd ook in dit stadsdeel de perceelsindeling en de bebouwing ingrijpend gewijzigd. Slechts het stratenpatroon conserveerde de topografie van de middeleeuwse stad.

Het stadskernonderzoek te Dordrecht wordt uitgevoerd door de ROB: S. Bokma en H. Sarfatij.

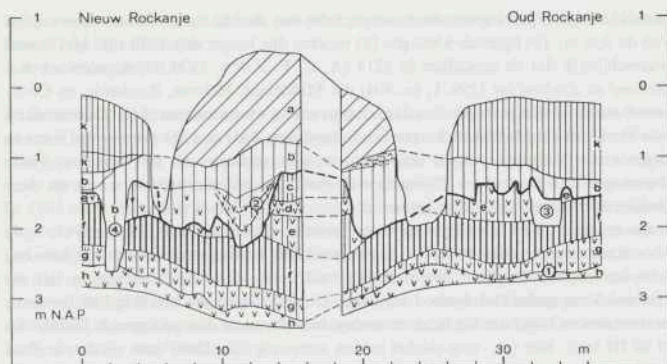
Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: J. Okkerse, ing.

Afb. 26 Giessenburg. Scherven met opschrift .MATER.DEL. Foto IPP.

Giessenburg (Afb. 26) De heer P. van der Gaag, wonende ongeveer 500 m ten zuiden van de Giessenburg, heeft tussen 1969 en 1975 in zijn tuin, die vrijwel direct op de rechter oever van de Giessen ligt, een groot aantal vondsten opgegraven. Deze bestaan uit veel scherven en enig, buitengewoon zwaar houtwerk, dat plaatselijk zeer diep, tot 2 m beneden het maaiveld, wegkwam. Het vondstenmateriaal is in zijn totaliteit nog niet bestudeerd, maar voorlopig lijkt de samenstelling te zijn: het overgrote deel daterend uit de 11e/12e eeuw, weinig uit de 13e, maar weer meer uit de 14e eeuw. Vermoedelijk is hier een van de eerste ontginningsbases langs de Giessen aangesneden, die tot in de 14e eeuw, wellicht als woonterp – hoewel van een verhoging thans geen sprake is – bewoning heeft gekend. Bij het 14e-eeuwse vondstenmateriaal bevinden zich twee uitzonderlijke scherven van de schouder van een blauwgrijze pot met ingestempeld, bandvormig opschrift. De tekst luidt: .MATER.DEL. vermoedelijk in voortdurende herhaling rond de pot. Dergelijke potten met opschrift zijn zeer zeldzaam. Een vergelijkbare pot met het opschrift AVE.MARLAVE.MARIA in herhaling werd in 1967 gevonden in Amsterdam (VAN REGTEREN ALTENA/ZANTKUYL 1969, 242-244).

Gorinchem De heer A. J. Busch, gemeente-archivaris van Gorinchem, meldde de vondst van zwaar muurwerk tijdens het opknappen van de ravelijnen aan de oostzijde van de stad in het Wijsdield. Reeds in 1967 werden hier fundamenten met steenformaat $28/29 \times 14 \times 6/7$ cm geconstateerd (*Westerheem* 16, 1967, 163). In 1970 heeft de heer H. van Hoogdalem ons tevens gewezen op het voorkomen van vergelijkbaar muurwerk in de sloot tussen de Dalemse Dijk en het begin van de versterkingswal. Deze funderingen behoren vermoedelijk tot één complex en dateren uit de tweede helft van de 13e eeuw. Het zouden de resten kunnen zijn van het oudste kasteel van de heren van Arkel, dat in 1412 afgebroken werd en waarvan de ruïne in 1553 (kaart van P. Sluyter, Algemeen Rijksarchief, Collectie Hingman no. 2453) nog aanwezig was.

Afb. 27 Rockanje. Profiel door de ringdijk van Oud Rockanje (verklaring in de tekst). Tek. ROB.

Rockanje (Afb. 27) Op 6 en 7 augustus 1975 kon een sleuf worden gegraven door de ringdijk van de polder Oud Rockanje en de aangrenzende percelen in de polders Oud en Nieuw Rockanje (Kaartblad 37 C, 64.71/431.98). Het onderzoek was mogelijk door de steun van de gemeente Rockanje, in de persoon van de heer C. Wind, adjunct-directeur van Gemeentewerken.

Op de plek waar de opeenvolging der waargenomen sedimenten het minst door erosie was gestoord (juist onder de dijk) was de stratigrafie van boven naar beneden: (a) dijklichaam van bruine klei; (b) klei plaatselijk met zandlaagjes, verslagen veen en veenbrokken (Duinkerke III); (c) klei (Duinkerke II of III); (d) overgangsvveen (Holland Veen, gegroeid in de Romeinse tijd); (e) humeuze klei met veel plantenresten fijn gelaagd; (f) korte klei; (g) venige klei (e, f en g Duinkerke I); (h) overgangsvveen (Holland Veen). Het niveau tot waar erosie plaats vond is door een vette lijn in het profiel weergegeven.

Aan de top van het Holland Veen (h) werden enkele scherven uit de Late IJzertijd aangetroffen (1). Hieruit volgt dat de daarop liggende afzettingen Duinkerke I of jonger moeten zijn. Op één plaats ligt bovenin een door de erosie ontstane geul een band klei met veel plantenresten waarin – waarschijnlijk in secundaire positie – scherven uit eind 12e begin 13e eeuw, o.a. Anenne scherven, werden gevonden(2). Het hierbij behorende bewoningsniveau dat te verwachten was op (c) is echter nergens aangetroffen, wat erop wijst dat deze klei (c) door de erosie is onthoofd. Nog wel bewaard waren twee kuilen, één in Oud en één in Nieuw Rockanje (resp. 3 en 4), die tot deze bewoningsperiode behoren. Erosie en opvullingsfase beginnen dus in of na de eerste helft van de 13e eeuw. Onder de dijk is het Holland Veen (h) ingeklonken door de druk van het dijklichaam. De top van het veen ligt er ca. 60 cm lager dan in beide polders.

Uit historische bron blijkt dat Oud Rockanje in 1330 werd ingedijkt (P. L. MULLER, 1881, *Regesta Hannonensia*, p. 188). De onder de dijk aanwezige kleilaag (b) moet dus

voor 1330 zijn afgezet maar na de eerste helft van de 13e eeuw. De aan weerszijden van de dijk op (b) liggende kleilagen (k) moeten dus jonger dan 1330 zijn. Het is zeer waarschijnlijk dat de erosiefase in 1214 (A. C. F. KOCH, 1970, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I, nr. 404) die Middelant, Helvoet, Rockanje, en Cothsouwe teisterde. De gevolgen van deze overstroming waren zo ernstig dat de monniken van Ter Does die Middelant kregen om te herdijken daar in 1231 geen brood meer in zagen en vergunning vroegen om het te mogen verkopen (J. DE FREMERY, 1901, *Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland*, nr. 66). Cothsouwe wordt na deze (enige) vermelding nooit meer genoemd.

De eerder in Oud Rockanje verkregen stratigrafische gegevens (HOEK 1967, 3, 4; VAN REGTEREN ALTENA 1967, 34, 35; WIND 1970) komen overeen met het hier beschreven profiel. De door WIND (1970) beschreven IJzertijd nederzetting ligt op Holland Veen onder Duinkerke I sediment. Uit waarnemingen van Wind en Buisman in rioolsleuven blijkt dat het Romeinse veen, hier (d), en de daarop liggende Duinkerke II of III laag, hier (c), nog slechts zelden aanwezig zijn. Door hen werden in Oud Rockanje scherven uit eind 12e begin 13e eeuw gevonden in een stratigrafische situatie die volkomen vergelijkbaar is met die in het hier beschreven profiel. Een bij deze scherven behorende woonlaag is ook toen nergens aangetroffen. De vroeg 13e-eeuwse overstromingen moeten in dit gebied dus inderdaad - overeenkomstig de schriftelijke bronnen - enorme verwoestingen hebben aangericht, zodanig dat nu alleen nog de sporen van diep ingegraven kuilen e.d. uit deze tijd bewaard zijn gebleven.

ROB, Amersfoort

D. P. HALLEWAS

Rijksgeologische Dienst, Haarlem

A. P. PRUISSERS

De Lier Deelnemers aan een tweejaarlijkse cursus archeologie in het Westland, georganiseerd door de heer M.C.M. van Adrichem, hebben als besluit een klein onderzoek ingesteld naar de ontstaansgeschiedenis van de Diepenburg, thans het Kraaiennest, op de grens van de Dorppolder en de Kralinger Polder. De huidige boerderij ligt vermoedelijk op een afgevlakte heuvel. Op het hoogste punt vond de proefgraving plaats. Het gevonden muurwerk kende verschillende perioden en sloot in richting aan bij de bestaande boerderij. Bij deze voorgangers werd ook kloostermop verwerkt, die mogelijk afkomstig is van de Diepenburg zelf. Gezien de verlaging van de heuvel is het de vraag of nog resten van het oorspronkelijk bouwwerk zijn overgebleven.

Een diepe beerput, met interessante vondsten uit de 16e eeuw, bood de mogelijkheid ook het terrein onder de heuvel nader te verkennen. Hier werden vondsten uit de 12e eeuw gedaan, die wel het begin van de bewoning aangeven. Tevens werd een verlande kreek aangesneden.

Naaldwijk Zie p. 265.

Sommelsdijk (gem. Middelharnis) Voorstraat. In de tuin achter een huis aan de Voorstraat kon door de Amateurarcheologenvereniging voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' het onderzoek uit 1974 voortgezet worden. Het westelijke talud van de kreekrug waarover de Voorstraat loopt kon worden vastgesteld. Verder werd een bakstenen keldertje aangetroffen dat blijktens de vondsten in de 17e en 18e eeuw in gebruik was.

Bij de vondsten een hoekfragment van een zgn. Pompadourtegel met een geschilderde letter N op de achterzijde.

Bron: OLIVIER 1975b

Kamerweg. 'De Motte' verrichtte tevens onderzoek in de Polder Oudeland van Sommeldijk op een perceel aan de Kamerweg. Geconstateerd kon worden dat de bewoning hier begon met het opwerpen van een heuveltje in de tweede helft van de 14e eeuw op een onbedijkt zandig gors. Deze bewoning lijkt incidenteel te zijn geweest. In 1464 werd de polder ingedijkt, vrij snel waarna naast het heuveltje een drinkbak voor vee gemetseld werd. In de 16e eeuw slibde deze tengevolge van overstromingen gedeeltelijk vol, waarna een nieuw gebruik nu als kleine woonruimte volgde. De woonfunctie is maar zeer tijdelijk geweest. De bovenzijde van het bouwwerkje werd ten slotte in 1926 gesloopt. Nabij werd een tweede rechthoekige fundering gevonden van een gelijktijdige aanleg met een verbouwingsfase in de 17e/18e eeuw. De functie van dit bouwwerkje bleef duister.

Bron: OLIVIER 1975a.

Wassenaar Onder leiding van de heer Mr. C. A. van Gorcum is door een aantal leden van de Historische Vereniging 'Oud Wassenaar' in samenwerking met de AWN, afd. Den Haag e.o., ten noordoosten van Wassenaar tussen de voormalige tramremise en Deijleroord een onderzoek ingesteld op het terrein waar het kasteel Huis Ter Weer gestaan heeft. Van het middeleeuwse kasteel, noch van het na 1574 herbouwde huis zijn duidelijke resten gevonden. Bekend is dat het huis in 1738/39 werd afgebroken. Wel werd een 16e-eeuws bruggehoofd teruggevonden, alsmede enige putten en puinconcentraties. Bij de vondsten o.a. een versierde gouden ring uit het derde kwart van de 14e eeuw.

Bron: WESTERHEEM 25, 1976, 55.

Literatuur

- BEUNDER, P. C., 1975: De Romeinse (militaire) bewoning van Woerden komt in het licht, *Westerheem* 24, 100-110.
- BOGAERS, J. E., & J. K. HAALBOS, 1975: Woerden, *BKNOB* 74, 223-224.
- BOGAERS, J. E., & C. B. RÜGER (ed.), 1974: *Der Niedergermanische Limes*, Köln-Bonn.
- HAALBOS, J. K., 1976: Het einde van de weg?, *Westerheem* 25, 24-29.
- HOEK, C., 1967: Rockanje, *Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek* (Gemeentewerken Rotterdam), 4e kwartaal.
- HOLWERDA, J. H., 1936: De nederzetting te Naaldwijk, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks, 17, 19-37.
- OLIVIER, S., 1975a: Een oudheidkundig bodemonderzoek in het Oudeland van Sommeldijk, *De Motte* 75 (Jaarverslag), 2-14.
- OLIVIER, S., 1975b: Oudheidkundige proefopgraving te Sommeldijk (II), *De Motte* 75 (Jaarverslag), 20-22.
- REGTEREN ALTENA, H. H. VAN, & H. J. ZANTKUYL, 1969: A Medieval House Site in Amsterdam, *BROB* 19, 233-266.
- REGTEREN ALTENA, J. F. VAN, 1967: Rockanje, *Jaarverslag ROB*, 34-35.
- SARFATI, H., 1972: Dordrecht; opgravingen in Hollands oudste stad, *Spiegel Historiaal* 7, 620-627, 659-667.

SARFATI, H., 1975: Ogravingen op De
Woerd in Valkenburg (ZH), *Spiegel*
Historiael 10, 242-247.

WIND, C., 1970: Een nederzetting uit de
voor-romeinse IJzertijd te Rockanje,
Westerheem 19, 242-261.

Drs. H. Sarfati is provinciaal archeoloog van Zuid-Holland; adres: Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort, tel. (033) 1 26 48.

Een werk over agrarische ontwikkelingen in de Gouden Eeuw

door

D. J. NOORDAM

De Amerikaanse hoogleraar in de Europese economische geschiedenis te Berkeley, Jan de Vries, van Nederlandse afkomst, behandelt in *The Dutch rural economy*¹ een ook in de Nederlandse literatuur verwaarloosd thema. De agrarische ontwikkeling tijdens de Gouden Eeuw is in tegenstelling tot die van handel en nijverheid een weinig onderzocht gebied.

De Vries gaat er van uit, dat de economische bloei van de Republiek in deze periode alleen te verklaren valt, als alle belangrijke sectoren van de economie bekeken worden, dus ook de agrarische. De landbouw heeft niet alleen bijgedragen tot de groei van de hele economie, maar moet volgens hem ook in samenhang met nijverheid en handel geanalyseerd worden. Voor dit onderzoek is een gebied gekozen, dat een geografische en economische eenheid vormt en zich uitstrekt over Holland, West-Utrecht, Friesland en Groningen. De periode is veel langer dan de titel 'Golden Age' aangeeft en ook langer dan de toevoeging 1500-1700, omdat de ontwikkelingen in de 18e en de vroege 19e eeuw ook systematisch behandeld worden. Bovendien geeft het boek meer dan men, afgaande op de titel van het werk of van de hoofdstukken zou vermoeden, omdat de economische, sociale en demografische ontwikkelingen in dit deel van de Republiek in de Nieuwe Tijd vergeleken worden met de algemene West-Europese trend. In zeer veel opzichten blijkt Holland af te wijken van het patroon in andere landen.

In de late Middeleeuwen groeide de bevolking en namen de mogelijkheden om handel te drijven, zowel regionaal als internationaal toe. Door deze demografische druk en deze commerciële expansie werd men in de Noordelijke Nederlanden, evenals overal elders waar deze factoren zich deden gelden, gesteld voor de keus tussen, het boerenmodel' of 'het specialisatiemodel'. Bij de keus voor het boerenmodel zou de groep agrarische producenten groter worden, het grondbezit opgesplitst worden en er intensiever geproduceerd worden. In de traditionele taken van de boer, die zoveel mogelijk zelf voorzag in zijn behoeften aan voedsel, kleding en nijverheidsproducten, zou echter geen structurele wijziging optreden. Niet alleen de boer, maar ook het dorp zelf, zou selfsupporting blijven en contact met grotere eenheden als steden zou slechts sporadisch plaatsvinden.

De weg die het agrarische Holland in de 16e eeuw ging, was volgens de Vries, de weg van de specialisatie, waarbij de boer zijn niet-agrarische taken afstootte en zich ging toeleggen op de productie van graan, maar in nog belangrijker mate op die van vlees, zuivel en handelsongewassen (vlas, hennep ed.). De boer kon hierdoor intensiever

¹ JAN DE VRIES, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700*. New Haven/Londen, Yale University Press, 1974. ISBN 0300016085.

produceren, zonder zijn grondbezit op te delen. De niet-agrarische taken werden nu door anderen (smeden, bakkers, timmerlieden, wevers) gedaan.

Omstreeks 1500 is Holland een gebied met kleine dorpen, weinig omvangrijke landbouwbedrijven (zonder gemeenschappelijke landerijen zoals bv. in Engeland), met een gering feodaal bezit, nog veel onontgonnen of onbebouwde grond, met een vrije en autonome boerenstand. De belangrijkste grondeigenaar is de boer, die echter de minder vruchtbare gronden bezit; de burgerij heeft minder, maar wel beter land en is als grondbezitter belangrijker dan adel of geestelijkheid. Gemiddeld heeft de boer een kleine veestapel (4-6 stuks groot vee) en 8-20 ha. in gebruik, dus te weinig om van te kunnen leven. Daarom heeft hij nevenactiviteiten.

In de 16e eeuw groeit de bevolking in Holland, het sterkst in de steden, dankzij een voortdurende stroom immigranten en niet door een natuurlijke aanwas. In mindere mate groeien de plattelandsgebieden, die zich specialiseren in nijverheid. De zuivere landbouwgebieden kennen ook een natuurlijke groei, die echter duidelijk achterblijft bij die in andere regio's.

Aan de hand van vele voorbeelden (Idaarderadeel, Alphen a/d Rijn, Bodegraven ed.) licht de Vries de 16e eeuwse ontwikkeling in de richting van de specialisatie toe: geen of geringe toename van het aantal boeren en boerderijen, sterke groei onder de niet-agrarische plattelanders. De agrarische productie kent een duidelijke intensivering een veel grotere veestapel, verbetering van de kwaliteit van de grond (waterhuishouding, bemesting, vruchtopvolging), vergroting en betere benutting van het landbouw-areaal (ontginning, inpoldering, minder braak). Meer arbeid en kapitaal worden in de landbouw aangewend. Door de grotere mogelijkheden van de handel, kunnen meer locale en regionale markten ontstaan of zich uitbreiden, zoals bv. te Alkmaar en Gouda. Ook internationaal worden de handelscontacten in de 16e en 17e eeuw groter: zo wordt bv. Hoorn de grootste exporteur van kaas in Holland. De import stijgt eveneens; graan uit de Oostzee moet het structurele, door specialisatie op andere producten ontstane, tekort in Holland dekken. Buitenlands graan voedt in het midden van de 17e eeuw een half miljoen inwoners in het Westen van de Republiek.

De prijsontwikkeling in de periode 1500-1600 verklaart deze specialisatie. In Holland stijgen zuivel- en vleesprijzen sneller dan de prijzen van graan, een ontwikkeling die elders in West-Europa juist omgekeerd is. Eveneens afwijkend van het Europese beeld is het feit, dat de koopkracht in deze tijd goed bestand is tegen de prijsstijging, terwijl deze in andere landen daalt. Na 1650 is de ontwikkeling van lonen en prijzen meer in overeenkomst met de trend elders.

Investerings vinden in de 16e en 17e eeuw plaats, mn. in de waterhuishouding, inpoldering, het delven van turf en onderwijs. De omvang van deze projecten is, gemeten in arbeid en kapitaal, zeer groot. Het omstreeks 1650 aangelegde traject van trekvaarten kostte, voor een totale lengt evan 600 km., meer dan het beginkapitaal van de WIC en VOC tezamen.

Stijging van de welvaart blijkt ook uit de gedetailleerde beschrijving van het consumptiepatroon van de plattelandsbevolking. In het huishouden zijn niet alleen meer goederen als goud, tin, aardewerk en kleding aanwezig, er is ook meer geld in omloop.

Tenslotte geeft de Vries enige redenen, waarom het platteland dat economisch in de 17e eeuw zo modern is, de daarna volgende moderniserende ontwikkeling, die van de industrialisatie, mist. Juist de afwezigheid van een groep van kleine boeren (keuters)

en de voortdurende urbanisatie dankzij de immigratie van conservatieve plattelanders, belet een industriële revolutie.

In een laatste hoofdstuk worden een aantal algemene hypothesen over de agrarische structuur en ontwikkeling getoetst aan de conclusies uit dit onderzoek over Holland en de Noordelijke gewesten. Een notenapparaat, een literatuurlijst en een register besluiten dit boek.

Het meest waardevolle van het werk van Jan de Vries is, dat hij de agrarische structuur van Holland zodanig beschrijft, dat deze heel goed geïntegreerd wordt in de totale economische structuur van het gebied en ook zeer overtuigend vergeleken wordt met de ontwikkeling in andere streken van Europa. Daarbij heeft hij veelvuldig gebruik gemaakt van boeken en artikelen die meer of niet minder zijn dan dorps- of stadsbeschrijvingen (Heenvliet en Maassluis bv.). Ook Holland, de Hollandse Studiën en de Zuidhollandse Studiën zijn intensief en goed gebruikt.

De integratie van details studies en macroeconomische ontwikkelingen en modellen maakt dit werk tot een uniek boek. Het is een genoeg en een rechtvaardiging voor elke historicus, door te gaan met het verzamelen en publiceren van het geordend materiaal over zijn dorp, en dan te zien, dat dit gebruikt kan worden en deel uitmaakt van een veel groter geheel. Het is de verdienste van de Vries, dat hij in deze poging tot integratie geslaagd is.

Daarnaast heeft hij veel en uitgebreid eigen onderzoek verricht en bronnen geanalyseerd die weinig gebruikt worden: inventarissen van boedels bv. Zo zijn nu gegevens bekend over de veestapel en de inboedel van boerderijen in Holland in de 17e eeuw.

Tenslotte nog een aantal kritische opmerkingen. Niet duidelijk wordt waarom het Westen van Utrecht, dat economisch een toch wel andere structuur en ontwikkeling kent, dan Holland, Friesland en Groningen, opgenomen wordt; een geografische eenheid mag het dan wel vormen (zie blz. 96), economisch is het patroon duidelijk afwijkend.

Onoverzichtelijk zijn de vele grafische voorstellingen, mn. op blz. 92-94, evenals de literatuurlijst die een indeling van bronnen in vier verschillende paragrafen kent. Volledig is hij evenmin: een in de noten aangehaald werk als dat van Trow-Smith is in de hele lijst niet te vinden.

Dat de spelling van Hollandse namen in dit Amerikaanse werk niet vlekkeloos is, is begrijpelijk.

De grootste critiek lijkt mij, dat de Vries wel duidelijk aantoont, dat het Hollandse platteland in de 17e en 18e eeuw gespecialiseerd is, maar niet voldoende adstrueert dat deze specialisatie juist in de 16e eeuw heeft plaatsgevonden. Het is waar, dat de vroegste 16e eeuwse bronnen, de Informatie van 1514 en het Friese Register van Aanbreng van 1511, een weinig kwantitatief karakter hebben (en als zodanig gebruikt de auteur ze ook), maar er is voor de 16e eeuw natuurlijk wel materiaal dat geschikter is. Een grondiger analyse van de verschillende series 10e penningen in Holland, had mi. meer licht over deze ontwikkeling verschaft.

In *The Dutch rural economy* hebben wij een werk, dat eigenlijk door iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het gewest Holland gelezen moet worden. Het valt te betreuren, dat het zeer leesbare boek doordat het in een vreemde taal geschreven is, niet voor elke geïnteresseerde toegankelijk is. Hopelijk komt er snel een Nederlandse vertaling van dit erg belangrijke werk.

Boekennieuws

Archeologie Rotterdam Papers II. A Contribution to Medieval Archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'Woning en huisraad in de Middeleeuwen' te Rotterdam van 20 t/m 22 maart 1973, uitgegeven onder redactie van J. G. N. RENAUD. Rotterdam 1975. f 25,— (afgehaald); f 27,50 (toegezonden). Te verkrijgen bij: Oudheidkundige Dienst, Gemeentewerken, kamer 252, Veemarkt 2, Rotterdam 3001 (tel. 010-139140).

In 1966 belegde de Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het R ressort Rotterdam een symposium over archeologisch onderzoek in middeleeuwse binnensteden. De daar gehouden voordrachten verschenen in de bundel *Rotterdam Papers* (door mij besproken in *Holland 2*, 1970, 25-26). In 1973 belegde deze Commissie, zoals in de aanhef vermeld, opnieuw een symposium op het gebied van de middeleeuwse archeologie. Het was wederom een internationaal congres en de bundel met voordrachten, *Rotterdam Papers II*, is daar in zijn bonte, internationale samenstelling de getuige van. Veertien bijdragen in vier talen (door mij steeds met de eerste letter achter de auteur vermeld) werden door dezelfde redacteur op dezelfde wijze uitgegeven, dus voortreffelijk. Technisch een mooi boek met veel illustraties.

Nu de inhoud. Evenals de vorige keer noem ik eerst enige artikelen die specifiek voor Holland van belang zijn. In Haarlem zijn door amateur-archeologen, de plaatselijke afdeling van de AWN, de resten van een pottenbakkersoven uit de 14e eeuw opgegraven. S. E. van der Leeuw (E) heeft het schervenmateriaal volgens de methode Franken-Kalsbeek bestudeerd. Dit resulteerde in het eerste technologische model van een middeleeuwse aardewerkproductie in Nederland. De meer gebruikelijke typologische benadering werd toegepast door J. G. Hurst, D. S. Neal en H. J. E. van Beuningen (E) op een interessante groep aardewerk uit de 16e en 17e eeuw. Het is rood aardewerk versierd met figuren in gele slib, dat in wijze van uitvoering dicht staat

bij het bekende Hessische aardewerk uit Wanfried. Gezien de verspreiding van de nieuwe groep spreken de auteurs van 'North Holland Slipware', naar zij vermoeden afkomstig uit een lokaal productiecentrum ergens in het midden van de provincie Noord-Holland.

Algemener van aard is de bijdrage van mevrouw W. Groenman-van Waateringe (E) over de vondsten van schoenen in Nederland. Al gaan de oudste exemplaren terug tot ver in de prehistorie, het overgrote deel van de gegeven voorbeelden, ca. 175 stuks, dateert uit de 13e tot 16e eeuw en is afkomstig uit Amsterdam. Het overzicht is uiterst instructief voor een typologie en de techniek van de laat-middeleeuwse schoen. Het wordt besloten met een opgave van de moderne literatuur over dit onderwerp. Vele Hollandse steden hebben materiaal geleverd voor R. Meischke's (N) bijdrage over het verband tussen de overgeleverde voorschriften (keuren) met betrekking tot stadshuizen en nog bestaande overblijfselen, zowel in afbeelding als in werkelijkheid, van middeleeuwse woningbouw. Aan de hand van de maten (breedte en hoogte) en de onderdelen (haard, schoorsteen, dakbedekking, wanden en muren) van de huizen wordt een eerste verkenning op dit nieuwe gebied gedaan. Hoewel de auteur vaak nog niet veel verder kan gaan dan een presentatie van het materiaal, beginnen zich in het onderzoek twee lijnen af te tekenen. Te weten de lijn van de geleidelijke verstening van het houten huis, die kruist met de lijn van het steeds lichter worden van het stenen huis. Uit deze kruising zal het karakteristieke Nederlandse huis van de 17e eeuw ontstaan.

De overige artikelen hebben geen of nauwelijks relaties met Holland. Ik noem alleen die bijdragen, die ik het interessantst vond. H.-G. Steffens (D) geeft met een aantal pregnante voorbeelden aan hoe miniaturen uit handschriften objectieve beeldbronnen voor middeleeuwse gebruiksvoorwerpen kunnen zijn. De grote glaskenner D. B. Harden (E) geeft een bondig overzicht van tafelglas vanaf de 11e eeuw tot ca. 1550, waarbij hij de verbanden laat

zien tussen de productie in de landen van de Islam, in Italië en in Noordwest Europa. Was glas relatief schaars in de middeleeuwen en dan voor ons nog slecht houdbaar in de bodem door het gebruik van potas in plaats van soda, hout, het universele middeleeuwse materiaal, is bij gunstige bodemomstandigheden in een grote variatie van toepassing en vormen terug te vinden. Dit was in Lübeck het geval en W. Neugebauer (D) geeft een overzicht van het aldaar gevonden houten vaatwerk, onderscheiden naar twee hoofdtechnieken: het gekuipete en het uitgestoken vaatwerk. Niet uit de bodem maar uit kunstverzamelingen afkomstig zijn de kostbare laat-middeleeuwse kannen van messing. Mevrouw A.-E. Theuerkauff-Liederwald (D) geeft een chronologische typologie van deze kannen, gebaseerd op het voorkomen van de typen op schilderijen, gravures e.d. Zeer instructief uit een oogpunt van archeologische methodiek zijn de artikelen van J. M. Pesez en mevrouw F. Piponnier (F) over de opgraving van één huis in het verlaten dorpje Dracy in Bourgondië. De eerste auteur geeft een gedetailleerde bouw- en bewoningsgeschiedenis vanuit de opgravingsresultaten, de tweede geeft vooral de gebruiksgeschiedenis van het huis op basis van historische gegevens en van de mobiele vondsten. Frappant zijn in dit verband de verspreidingsbeelden van de verschillende vondstgroepen en wel in het bijzonder de verspreiding binnen het huis van scherven behorend bij één pot. Zij weerspiegelen in hun ligging de geschiedenis van het huis.

Rotterdam Papers I heeft door de jaren heen zijn waarde bewezen. Naar mijn mening zal ook *Rotterdam Papers II* voor lange tijd een belangrijke bundel blijken te zijn. Het is jammer, juist met het oog op het langdurige gebruik, dat een van de belangrijkste elementen voor een dergelijk gebruik, de aanduiding van de maat, te vaak ontbreekt. Natuurlijk zijn er ook de gebruikelijke hinderlijke of koddige zefouten; daar stapt men echter lichter overheen, want per slot is ook deze bundel maar mensenwerk.

H. SARFATI

De Zuiderzee GERRIT VAN DER HEIDE, *Van land tot water, van water tot land* Haren-Gn., Knoop & Niemeijer, 1974. (Triangelreeks). f 18,50.

In een uitnodigend omslag is reeds enige tijd geleden in de Triangelreeks een boekje verschenen, dat in klein bestek in negen hoofdstukken een introductie wil zijn tot de wordingsgeschiedenis, de afsluiting en gedeeltelijke bedijking van de Zuiderzee. Uiteraard kon het niet anders of de schrijver moest zich beperken tot een historische vogelvlucht; hij doet dit op onderhoudende wijze. Hij neemt de lezer mee op een zwerftocht naar de geologische, archeologische, historische, economische, scheepvaartkundige en bedijkingstechnische terreinen van onderzoek. Binnen de speelruimte van dit boekje kon hij niet meer doen dan aanstippen. Dat daarbij op sommige onderdelen wel een heel vluchtig strijklicht viel was haast onontkoombaar. Vooral wat betreft dijken en dijkbouw, het gebruik van steenbekleding, zoutwinning en vervening, geeft de auteur algemeenheden en veronderstellingen, die niet gebaseerd zijn op onderzoek en die nogal wat vraagtekens oproepen. De veronderstelling dat Zijpe, Anna-Paulowna-gebied en Koegras als gevolg van 'darinedelven' overstromd zouden zijn ('dientengevolge . . .'), is al te simplistisch voorgesteld. Waar de auteur andere onderzoekers met name noemt (hfdst. 2, A. Brouwer, De Waard) wordt blijkbaar een bekendheid van de lezer met het werk van deze onderzoekers verondersteld, daar in de literatuurlijst het werk van deze auteurs niet wordt genoemd. Met deze opmerkingen wil niet afgedaan worden aan de waarde van dit boekje als inleiding tot uitvoeriger onderzoek en studies van anderen. Nog altijd is de voormalige Zuiderzee in alle stadia van zijn ontwikkeling een fascinerend gegeven. Het is de verdienste van dit boekje samenvattend, op een prettig leesbare wijze, op de vele aspecten daarvan de aandacht te vestigen.

H. SCHOORL

Actualiteiten

Algemeen Onlangs is opgericht de Werkgroep 19e eeuw met als doelstelling de studie van de 19e eeuw in de ruimste zin te bevorderen. Gedacht wordt bv. aan ontsluiting van materiaal in archieven en bibliotheken. Er komt een documentatieblad dat de aandacht zal vestigen op nieuwe vakliteratuur, op tentoonstellingen en musea en op de activiteiten van allerlei genootschappen. Ook zal er een rubriek zijn waarin men de hulp van lezers kan inroepen bij het oplossen van problemen op het terrein van de werkgroep. Het secretariaat is gevestigd te Leiden; Werkgroep 19e eeuw, p.a. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Rapenburg 70-74.

Holland Voor de cursussen paleografie en voor de cursus 'penningen, prenten, tekeningen, kaarten en schilderijen als historische bronnen' zijn nog enkele plaatsen open. Geeft U zich zo vlug mogelijk op, zoals is aangegeven op het stencil dat de contactcommissie verstuurde.

Rijnland Wij ontvingen van de archivaris van het hoogheemraadschap Rijnland (Breesstraat 59, Leiden) de catalogus van Rijnlands bibliotheek, samengesteld door R. A. van Iterson. Het blijkt, dat deze onder beheer van de archivaris geplaatste bibliotheek naast de bekende (maar niet altijd gekende) werken op het gebied van het waterschapswezen ook veel minder bekende en soms heel zeldzame boeken bezit. Van enkele bijzondere werken is de afbeelding van het titelblad als illustratie in deze catalogus opgenomen. We noemen b.v. de beschrijving van het huis Zwanenburg (tussen Amsterdam en Haarlem, de huidige suikerfabriek) door de architect Pieter Post (Leiden 1715).

Aalsmeer Ook dit dorp heeft sinds kort zijn plaatselijke geschiedschrijving. 'Aalsmeer, grepen en beelden uit 750 jaar werken en leven van kerk en volk', is geschreven door H. van der Linde, die van 1932-1948 Ned. Herv. predikant te Aalsmeer was. Het boek is in hoofdzaak ontstaan tijdens de bezettingstijd toen de predikant

gelegenheid had archieven te raadplegen. Het wil speciaal het leven van de gewone mensen zoals die in het dorp geleefd en gewerkt hebben laten zien. Het 235 p. tellende boek is een uitgave van de restauratiecommissie Dorpskerk en voor f 30,— verkrijgbaar bij de heer W. Kniep, Dahliastraat 8 (tel 2977-27769) te Aalsmeer.

Akersloot In de zomer van 1976 werd de emeritus pastoor van dit Noord-Hollandse dorp A. A. van den Berg 85 jaar. Bij die gelegenheid verscheen het boekje 'Akersloot door de eeuwen heen, waarin hij een beknopt overzicht geeft van zijn levenswerk: de geschiedenis van Akersloot. Het volledige werk beslaat vele dikke delen manuscript met transcripties van archivalia en vele andere bijlagen. Omdat pastoor van den Berg tevens een verdienstelijk en enthousiast amateur-kunstschilder is, kon hij zijn werk in ruime mate illustreren met afbeeldingen van eigen schilderijen. Omdat een dergelijk omvangrijk manuscript zich niet leent voor integrale uitgave, is dus nu met medewerking van vrienden, onder wie met name Mgr J. Th. M. Kraakman als oud-Akersloter genoemd moet worden, het goed uitgevoerde boekje gemaakt waarin de hoofdlijnen van de geschiedenis beschreven worden. Vanzelfsprekend zijn ook hierin afbeeldingen van schilderijen van de auteur opgenomen; zij geven aan de uitgave een aparte bekoring. Deze aanwinst op het gebied van de lokale geschiedschrijving is niet in de handel, doch voor f 22,50 verkrijgbaar bij P. Velzeboer, Julianaweg 40, Akersloot (tel. 02513-12464).

Delft Na overleg met het hoofdbestuur en de afdelingen 's-Gravenhage en Rotterdam van de Nederlandse Genealogische Vereniging is besloten tot de vorming van een afdeling Delfland in oprichting van de vereniging. Deze nieuwe afdeling heeft een eerste bijeenkomst belegd op 23 november. Men verwacht gaarne suggesties voor toekomstige activiteiten van de leden en belangstellenden in Delft en omgeving. Het secretariaat berust bij Mr J. M. van Bateburg, Ruys de Beerenbrouckstraat 8, Delft.

Gorinchem De jonge Stichting Stads-herstel in Gorinchem heeft een Gorkums kwartetspel uitgegeven, bestaande uit 32 kaarten verdeeld over de volgende onderwerpen: kerken/torens, gebouwen, huizen, poorten, pakhuizen, pompen/fonteinen, gevelstenen en uithangtekens. De tekeningen zijn van P. A. de Hoon. Het spel is verkrijgbaar bij de plaatselijke VVV, tel. 01830-31525.

Haarlem De Vereniging Haarlem viert het 75 jarig bestaan. De juiste datum was 2 november 1976. Ter gelegenheid hiervan is in de Vleeshal een jubileumtentoonstelling ingericht 'de groeten uit Haarlem', over de stadsgeschiedenis sinds 1900: stadsuitbreidingen, industriële ontwikkeling, lokale democratie, sociale verhoudingen, onderwijsontwikkelingen, veranderingen in de middenstand, ontspanning en cultuur, kerkelijk leven, crisis, oorlogsjaren en stadsvernieuwing. Hierbij konden vanzelfsprekend niet alle facetten uitputtend behandeld worden. Er is dan ook minder gestreefd naar volledigheid dan wel naar het signaleren van zaken die de Haarlemse samenleving de laatste 75 jaar hebben veranderd. De tentoonstelling duurt t/m 13 maart 1977. Voor de leden van de jubilerende vereniging is een speciale uitgave verschenen: Jan P. Strijbos, Vogelvrij, mensen en tijden die ik gekend heb. Het zijn herinneringen van een Haarlemmer (de bekende bioloog) over het tijdvak waarin ook de vereniging tot bloei is gekomen. Het secretariaat van de vereniging is gevestigd: Parklaan 92 zw. te Haarlem.

Wat de vereniging in de loop van haar bestaan bereikt (en helaas ook wel eens niet bereikt) heeft op het gebied van monumentenzorg wordt beschreven door A.G. van der Steur in Heemschut van november 1976.

Leiden In het museum de Lakenhal is tot 9 januari 1977 te zien de tentoonstelling 'Geschildert tot Leyden anno 1626', die wil laten zien wat er precies 350 jaar geleden in Leiden op het gebied van de schilderkunst omging. De beroemdste Leidse schilder, Rembrandt, is met 6 werken uit genoemd jaar vertegenwoordigd en hij haalt het dan nog niet bij zijn wat oudere stadgenoten. Naast de tentoonstelling is ook de uitvoering

gedocumenteerde catalogus (*f* 22,50) zeer waardevol.

Maasland In de Nieuwsbrief nr 2 van de Historische Vereniging Maasland wordt het winterprogramma 1976/77 van deze actieve vereniging bekend gemaakt. We noemen hiervan: 13 januari: lezing door M. C. M. van Adrichem over Het Westland en vooral Maasland in de Romeinse tijd. Eind februari worden de activiteiten van de historische werkgroep besproken met toelichting en vertoning van recent gevonden schervenmateriaal. Begin april is er een rondleiding door oud-Vlaardingen en op 25 april een lezing over oude kerken in het Westland, gevolgd door een dagexcursie langs deze kerken op 14 mei. Nadere gegevens omtrent plaats van samenkomst e.d. te verkrijgen bij de secretaresse mevr. Th. C. Zwaard-Hakbijl, Plantage 13, Maasland. De genoemde nieuwsbrief bevat ook een korte toelichting van de heer C. Wind op zijn voor de vereniging gehouden lezing over veeboeren en zoutzieders in het kustgebied.

Maassluis Wij ontvingen van de altijd actieve gemeente-archivaris van Maassluis de documentatiemap die is verschenen bij de herdenking van de ingebruikname van het stadhuis, Hoogstraat, in november 1676 op 5 november 1976. De map bevat o.m. de toespraak van de burgemeester bij de opening van de (helaas slechts kort durende) herdenkingstentoonstelling en twee interessante en goed gedocumenteerde teksten over Driehonderd jaar stadhuis: van statussymbool tot stadssymbool en van oligarchie naar democratie.

Monster Het informatiebulletin voor de leden van de lokale historische werkgroepen in het Westland meldt het gereed komen van de inventaris van het archief van de R.K. parochie te Monster door A. v.d. Valk. Het boekje is voor *f* 5,— te verkrijgen bij de pastorie en bij de coördinator van het historische werk ter plaatse: J. M. Neervoort, Molenweg 44, Monster (tel. 01749-7245).

Nadat eerder al het R. K. parochiearchief van Poeldijk was geïnventariseerd komen na Monster de dorpen Watingen en Loosduinen aan de beurt.

Rotterdam We herhalen graag de al in het vorige nummer opgenomen aankondiging van de tentoonstelling van het werk van de Rotterdamsche schilder Gerrit Groenewegen (1754-1826). Deze mooie en goed opgebouwde expositie is nog tot 9 januari 1977 te zien in het gemeentearchief, Mathenesserlaan 315, ma t/m vr. 10-17, zon- en feestdagen 11-17, niet op 25 dec. en 1 jan. De toegang is gratis, de ruim geïllustreerde catalogus kost f 7,50.

Sint Pancras Het oude dorp St Pancras op de grens van West Friesland heeft een interessante geschiedenis. Men denke slechts aan de legendarische stad Vronen. De heer J. Vermeer heeft grepen uit de oudste geschiedenis van zijn dorp verzameld en beschreven voor het blad van de Ned. Herv. gemeente. Om tegemoet te komen aan de belangstelling is het eerste deel van de serie nu op stencil gezet en in een ringband voor ruimere verspreiding beschikbaar. De ringband, waarin dus ook de volgende delen van de artikelenreeks kunnen worden opgeborgen, is versierd met fraaie afbeeldingen van het oude zegel en het wapen van Vronen/St Pancras. In de band zijn ook nog enkele reproducties van oude prenten van het dorp opgenomen, terwijl de tekst zelf ook nog geïllustreerd is. Voor f 10,— is de band verkrijgbaar bij de heer H. Vroegop, Noordeinde 15a, tel. 02267-2678. Aan hetzelfde adres zijn nog verkrijgbaar drie fraaie reproducties van een oude kaart van Noord-Holland, van een kaart van St Pancras en directe omgeving alsmede van een 18e eeuwse dorpsgezicht met de N.H. kerk, samen voor f 12,50. Van beide uitgaven zijn de baten voor het restauratiefonds van de herv. gemeente.

Waddinxveen De Stichting Museum

Oud-Waddinxveen heeft de bovenverdieping van de Rabobank waar de waardevolle collecties tot dusver periodiek geëxposeerd konden worden, moeten verlaten. Het stichtingsbestuur heeft reeds laten blijken veel belangstelling te hebben voor het oude raadhuis, dat leeg komt na de bouw van een modern gemeentehuis. Voorlopig echter heeft men onderdak gevonden in het Bouwvoorlichtingscentrum aan de Staringlaan. Daar is van 12 nov. tot 2 dec. 1976 de eerste tentoonstelling gehouden. Dit maal waren het foto's van oud-Waddinxveen, alle gereproduceerd op formaat 30 x 40.

Woerden De Stichts-Hollandse Historische Vereniging, gevestigd te Woerden, vermeldt in een convocatie dat de volgende delen in de reeks Stichts-Hollandse Bijdragen nog verkrijgbaar zijn:

- nr 3 Prentwerk, naar 18e eeuwse tekeningen van L. P. Serrurier, met tekst door J. G. M. Boon, 1967. Voor leden f 5,—, niet leden f 7,50
- 12 C. J. van Doorn, 50 Jaar HBS in Woerden (F. A. Minkemaschool), 1970, leden f 7,50, niet-leden f 10,—
- 13 N. Plomp, Woerden 600 jaar stad 1972 (ook verschenen in de reeks Hollandse Studiën), leden f 12,50, niet-leden f 22,50.
- 15 Album van Woerden en omstreken 1873, 20 oorspronkelijke foto's met tekst door N. Plomp, leden f 15,—, niet-leden f 18,50.
- Losbladig kaartboek van het grootwaterschap Woerden, voor leden f 24,— niet leden f 38,—.

Het secretariaat van de vereniging is gevestigd Leidsestraatweg 120 te Woerden.